

Муҳсин Қодиров

Темур ва темурийлар

даврида томоша санъатлари

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1996

63.3(5У)
К53

Қодиров, Муҳсин.

Темур ва темурийлар даврида томоша санъатлари.—
Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1996.—646.

Ҳазрат Амир Темур ва темурий шоҳлар даврида Марказий Осиёда маданият, илму маърифат гуллаб-яшнаган. Аммо шу пайтгача ўша даврдаги санъат, айниқса, томоша санъатлари хусусида аниқ бир тасаввурга эга эмасмиз. Санъатшунослик фанлари доктори, профессор Муҳсин Қодировнинг қўлингиздаги рисоласи шу йўлда қўйилган дастлабки қадам бўлиб, Темур ва темурийлар замонидаги театрлашган намоишлар, маросимлар, майдон томошалари, анъанавий театр, рақс санъати ҳамда халқ цирки ўйинлари ҳақида умумий тушунча беради.

ББК 63.3(5У) + 85.34

Қ $\frac{4901000000-10}{М 352 (04) -96}$ —96

© Муҳсин Қодиров, 1996 й.

ISBN 5-635-01546-8

СЎЗБОШИ

Ўзбекистоннинг истиқлол йўлига кириши маънавий қадриятларимизнинг тиклана боришида, халқимиз ва юртимиз тарихи, унда катта ўрин тутган олиму фозиллар, шоирлар, давлат арбоблари ҳақида тўғри, одил фикрлар айтиш имконини берди. Оқибатда Амир Темур шахсияти, у тузган давлат, теурий подшоҳларнинг фаолияти тўғрисида ҳам холисона фикр, тўғри тасаввур ҳосил бўла бошлади.

Шу пайтгача соҳибқирон Амир Темурнинг тарихдаги ўрни, ҳизматлари, фаолияти у ёқда турсин, ҳатто қиёфасини ҳам аниқ тасаввур қилолмас эдик. Теурийлар тўғрисида ҳам юзаки, бирёқлама қарашлар ҳукм суриб келарди. Мана, ниҳоят истиқлол туфайли Темур ва теурийлар тўғрисида ҳам ҳаққоний фикр, холисона тасаввур онгимизга сингиб бормоқда. Зеро, бу ишлар бугун айрим кишилар ташаббуси эмас, балки давлат сиёсати, шахсан президентимиз Ислом Қаримов ва унинг девони раҳбарлиги остида амалга ошаётган истиқболли дастурдир. Мирзо Улуғбекнинг юқори даражада ўтган юбилей тантаналари бунга ёрқин мисол. Айниқса, Амир Темур таваллудига 660 йил тўлишини нишонлаш учун икки йил давомида жуда катта тайёргарлик кўрилди. Шу жараёнда ўзлигимизни таниш, халқимизнинг миллий ғурури хийла кучайди.

Амир Темур ва теурий подшоҳлар давридаги санъат тарихини ўрганиш санъатшунос олимлар олдида турган муҳим вазифалардандир. Аммо афсуски, шу пайтгача санъатшунослар бу давр билан жиддий шуғулланган эмас. Кўп ҳолларда давр четлаб ўтилар, мабодо шу давр санъати ҳақида сўз юритиш зарур бўлиб қолса, юзаки ва бирёқлама фикр юритилар эди. Томоша санъатлари яъни анъанавий театр, рақс, цирк, шунингдек, байрам ва сайиллар бўйича ҳам айнан шундай манзарани кузатиш мумкин. Саҳнада ва экранда Амир Темур сиймосини гавдалантириш борасидаги уринишлар ҳам қатъий

зарбага учради. Чунончи, 1961 йилда Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрида М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси сахналаштирилган экан, дастлаб Амир Темур образи ҳам бўлган, Обид Жалилов илк бор соҳибқирон сиймосини бутун салобати, ақлий қудрати ва салоҳияти билан гавдалантиришга астойдил бел боғлаган эди. Аммо томошабинга кўрсатишда бу сахна олиб ташланди. Мана шу тафтиш, тазйиқлардан кейин илмда ҳам, санъатда ҳам бирон-бир кимса Амир Темур мавзусини холис кўтариб чиқишга журъат этолмади.

Амир Темур ва темурий подшоҳлар даври санъати тарихга тўғридан-тўғри эмас, балки айланиб яқинлашиб борилди. Алишер Навоий баҳонасида Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида авваламбор Хуросонда, қолаверса Мовароуннаҳрда томоша санъатларининг турлари, туркумлари тизимини, йирик намояндалари ижодий фаолиятини аниқлаш, тадқиқ этиш узлуксиз давом эттирилди. Мустақиллик йиллари бу иш хийла кучайтирилди. Шунинг натижаси ўлароқ каминанинг «Алишер Навоий ва томоша санъатлари» деб аталган тадқиқоти вужудга келди. Заҳридин Муҳаммад Бобур юбилейи муносабати билан эса «Бобурнома» ни синчиклаб ўқиш ва ўрганиш, бошқа манбалар билан солиштириш орқасида «Бобур нафосати» тадқиқоти яратилди. Унда олдинги ишдагидан кўра каттароқ жўғрофий минтақада ва кўпроқ вақт ичида истеъмолда бўлган санъат ўз аксини топди.

Хулласи калом, мана энди Амир Темурнинг ўзига, у яшаган даврдаги санъат ҳодисаларига навбат келди; шу мавзуни холис ва эмин-эркин ёритиш учун ижтимоий, сиёсий ва илмий шароит яратилди. «Илмий шароит» деганда, сўнгги йилларда Амир Темурга бағишланган қатор тарихий манбалар, илмий тадқиқотларнинг ўзбек тилига таржима ва нашр этилишини назарда тутяпмиз. Айниқса, Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Рюи Гонзалес де Клавихонинг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги» каби соҳибқиронга замондош бўлган, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ёки шу воқеалар иштирокчиларидан ўз қулоғи билан эшитган ҳамда воқеанависларнинг гувоҳликларига бевосита таянган кишилар томонидан ёзилган ниҳоятда инобатли ва бебаҳо манбалар барча олимлар учун, шу жумладан санъатшунослар учун ҳам айни муддао бўлди. Сўнгги йилларгача рус

олимлари ва ёзувчилари асарларидан баҳраманд эдик, бироқ Темур ва темурийлар тўғрисида қалам тебратган Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги кўпгина кишиларнинг илмий ва бадний асарларидан бенасиб бўлиб келдик. Истиқлол туфайли аста-секин бўлса-да, шу манбалар билан ҳам танишиш имкони туғилмоқда.

Гап шундаки, Амир Темур ва темурийлар даврида истеъмолда бўлган томоша санъатлари хусусида махсус ёзилган асарлар жуда оз, борлари ҳам манбашунослар томонидан ҳали аниқланмаган ва ўрганилмаган. Шу сабабдан юқорида тилга олинган турли-туман зафарнома ва саёҳатномалар, адабий манбаларда онда-сонда учрайдиган маълумотлар, фикрларни битталаб териш ва уларни ёнма-ён қўйиб умумий манзарани тиклашга тўғри келади. Яъни камина «Алишер Навоий ва санъат» номли рисолада қўллаган илмий таъмирлаш услубини бу ўринда ҳам давом эттиришимга тўғри келди. Яхшиямки, 1994 йилда Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асари форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилинди ва босиб чиқарилди. Гарчи мақсад тасаввуф тариқатларидан бир бўлагини ташкил этувчи жавонмардлик, унинг дастури ва қоида-талабларини уқдириш, таърифлаш бўлса-да, унда томоша санъатларининг ўша замонларда кенг тарқалган бир қатор турлари тўғрисида қимматли маълумотлар, таъриф-тавсифлар ҳам берилади. Чунончи, 5 фасл ва 13 қисми ўз ичига олган олтинчи боб тўлиқ ҳолда маъракага, маърака тузувчи, томоша кўрсатувчи маддоҳлар, қиссахонлар, афсонагўйлар, паҳлавонлар, тошотарлар, дорбозлар, зўргарлар, кўғирчоқбозлар, соқ-қаботлар, коса ўйнатувчиларга бағишланган. Тариқатга оид бу асарда томоша санъатлари ва томошасозлар ҳақида сўз юритилишига сабаб — аксар жавонмардларнинг ҳунармандлар ва санъаткорлар орасидан етишиб чиққанлигидир. Албатта, Хусайн Воиз Кошифий биринчи галда Хуросонда ўз кўзи билан кўрган томоша санъатлари, уларнинг тартиби, қоидалари хусусида фикр юритади. Аммо у умумлаштирган қонун-қоидалар Мовароуннаҳрга ҳам бевосита тааллуқли деб айтиш мумкин. Чунки Хуросон билан Мовароуннаҳр Амир Темур ва темурий подшоҳлар даврида бир мамлакат, нари борса, бир давлатнинг икки қисми ҳисобланган. Маданият, санъат, урф-одат, маросим, байрам, сайл ва томошаларда Амударёнинг нариги томони билан бериги томони орасида фарқдан кўра умумийлик кўпроқ бўлган. Ҳу-

сайн Воиз Кошифий маърака ҳамда маърака тузувчи ва томоша кўрсатувчи ҳақида ҳикоя қилар экан, биргина Ҳирот, Тус, Нишопур, Ҳамадон, Балх, Машҳад, Астробод каби шаҳарлардаги маъракаларни ва томошасозларни эмас, айти чоқда Термиз, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши, Марв шаҳарларидаги шундай ҳодисаларни ҳам назарда тутган бўлса керак.

Мавзуни уч қисмга бўлиб тадқиқ этишга жазм қилинди. Биринчи қисмда Амир Темур ҳаётида байрамлар, маросимлар, халқ ўйинлари ва томошаларининг ўрни ҳамда соҳибқироннинг умуман санъатга, жумладан ўйин ва томошаларга муносабати масалалари ёритилади. Иккинчи қисмда темурий подшоҳлар даврида томоша санъатларининг мавқеи, турлари ва туркумлари тўғрисида баҳс юритилади. Яқунловчи учинчи қисмда эса Амир Темур ва темурийлар давридаги томоша санъатларига умумий таъриф-тавсиф берилади, бадиий тизим сифатида яхши шаклланганлиги таъкидланади, хулосалар чиқарилади. Албатта, ишимиздаги умумлашмалар, хулосалар, фикр-мулоҳазалар манбаларда сақланиб қолган маълумотлар, қайдлар асосида амалга оширилади. Аммо шу билан бирга, илмий фаразлар, тахминлар ҳам йўқ эмас. Зероки, ишимиз бу соҳада ташланган илк қадамдир, бундай пайтда фаразлар бўлиши табиий. Кейинги изланишларда фаразлар ўрнини аниқ фикрлар эгаллаб, умумий манзара янада тўлиқ бўлиб, тасаввуримиздаги ўйин ва томошалар тизимидан тушиб қолган баъзи занжирлар ўз ўрнини эгаллаб боришига шубҳа йўқ.

САНЪАТ, ҶИИНУ ТОМОШАЛАР

IX—XII асрларда Турон маданиятида икки йўналиш — шаҳар маданияти ва қишлоқ (саҳро) маданияти яхши шаклланган бўлиб, шундан шаҳар маданиятининг таъсири тобора кўпроқ сезила бошлаган эди. Томоша санъатларида ҳам шу ҳол кузатишган. Аммо Чингизхон истилоси туфайли Турон тупроғининг бир ярим аср давомида кўчманчи мўғул хонлари томонидан идора қилиниши натижасида аксарият шаҳарлар вайрон қилинган. Бу ҳам етмагандай, XIV асрнинг то 70-йилларигача чингизий хонларнинг чиғатой улуси учун ўзаро курашлари ҳам шаҳар маданиятига путур етказди.

Чиғатой хонлари, лашкарлари бутун руҳи билан кўчманчи ва жангари бўлганлигидан ўтроқликни, шаҳарларнинг биқик ҳавосини ёқтирмаган, деҳқончиликка ҳам ҳуши бўлмаган. Шу сабабдан кўп шаҳарлар вайрон қилинганча ташлаб қўйилган, деҳқон хўжаликлари, боғдорчилик издан чиққан.

Лекин шаҳар маданияти, санъаткорларнинг гуруҳларга бирлашиб томоша беришлари батамом унутилди деб бўлмайди, маҳаллий халқлар анъанавий санъатларнинг асосларини, амалларини сақлаб келганлар. Бу жараён XIV асрда мўғул хонлари, найонлар ва тархонларнинг турклашуви ва ислом динини қабул қилиши, аста-секин ярим — кўчманчи-ярим ўтроқ яшаш тарзига ўта бориши натижасида кучайиб боради.

Мана шундай бир шароитда соҳибқирон Амир Темур туғилди ва тарих саҳнига чиқди.

Манбаларни қайта-қайта мутолаа қилиш натижасида шахсан мен шундай фикрга келдимки, Амир Темур чинданам катта ақл-тафаккурга, саркарда ва давлат арбоби салоҳиятига эга буюк зот экан. Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ал-мақдур фи тарих Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асарида соҳибқироннинг хулқ-атвори, инсоний хислатларини батафсил ёритади. Шунга кўра «Амир Темур азму-қарори қатъий, қанчалик

аччиқ бўлмасин, ҳақиқатни хуш кўриб адолат юзасидан иш тутувчи, чуқур фикр-мулоҳазали, вазмин, тадбиркор, жасоратли, мурувватли, олийҳиммат, улуғвор бир шахс сифатида гавдаланади¹». У уламолар ва фозилларни, фиқх олимларини, мунажжимларни, табибларни, дов-юрак ва мард кишиларни ўзига яқин тутган. Амир Темур Одам Отадан тортиб то ўзи яшаган замонларгача бўлган тарихни, мамлакатлар ва давлатларни, буюк ҳукмдорлар ва баҳодир лашкарбошиларни, авлиё-анбиёларни, олиму фозилларни яхши билган. Осиё қитъасининг тарихинигина эмас, жуғрофиясини ҳам ҳеч ким Темурчалик билмаган бўлса керак.

Амир Темур кўҳна Турон мулкида мустаҳкам давлат ўрнатишга киришар экан, аҳолининг барча қатламларига, кўчманчиларга ҳам, ўтроқларга ҳам бирдай оталарча муносабатда бўлди. Чиғатой хонлари вайрон қилган шаҳарларни тиклашга, қалъалар, хандақлар билан ўраб, уларнинг хавфсизлигини таъминлашга бошлади. Ўзи гарчи далаларда, боғларда яшашни, оддий юриш-туриш, кийинишни ёқтирса-да, шаҳарларни обод қилди, қасрлар, мақбаралар, масжид ва мадрасалар қурди, ҳунармандлик, чеварлик санъатларининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Ҳа, Амир Темурнинг тарих олдидаги энг буюк хизмати биринчи галда Марказий Осиёда тарқоқлик ва ўзаро низоларга чек қўйиб, марказлашган, қудратли давлат тузганлигидир. Иккиламчи, у Осиё қитъасининг учдан икки қисмида кўчиб ва ўтроқ ҳаёт кечирувчи турк эл-улуслари, қабилаларини бирлаштириш, турк дунёсининг обрў-эътибори, шон-шавкатини кўтаришни ўйлаб, бу йўлда шиддатли фаолият кўрсатди. Бу тўғрида можор олими ва сайёҳи Ҳерман Вамбери шундай деб ёзган эди: «Ўрта Осиёда асл турклик даври Темурдан бошланади. Чунки хоразмшоҳлар ва салжуқийлар, гарчи маишат тарзи жиҳатидан турк бўлсалар-да, улар ғарбий ислом, эрон маданиятига мухлис эдилар, турк миллатининг ривожини учун жуда кам иш қилдилар. Нетонгки, ҳозирги Эрондаги турк-қожар хонадони ҳам шундайдир. Темур ўз туркларининг мўғул-хитой дунёсининг устидан ғалабасини мужассам этди. У доимо ва ҳар жиҳатдан туркларга биринчиликни таъминлашга жаҳд этди. Чунки унинг саройи ажнабий уламолар ва ҳунармандлар билан

¹ Мерос (саҳифа). «Совет Ўзбекистони», 1991, 7 август. Саҳифа Ўбайдулла Уватов томонидан тайёрланган.

тўла эса-да, мамлакатнинг расмий тили ҳар вақт туркча бўлди. Аммо мўғул, уйғур ёзуви насронийлик, буддийлик, мажусийлик даври ёдгорлиги сифатида мутаассиб му-сулмонлар тарафидан қаршиликка учраса-да, Темур то-монидан муҳофаза этилди. Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шеvasида ёзар эди...»¹.

Ибн Арабшоҳ, Шарафиддин Али Яздий ва бошқа олимлар ҳам шуни қайд этишади. Миср, Шом, Рум, Озарбайжон, Эрон, Хоразм, Ҳиндистон ва бошқа юрт-лардан минглаб ҳунармандлар кўчириб келтирилган ва ҳаммалари иш билан таъминланган. «Шоҳ,— деб ёзади Клавихо,— турли томондан Самарқандга келтирилган ҳар хил тоифадаги эркак ва аёлларнинг ҳаммаси, айтишларича, бир юз эллик мингдан ошиқ бўлган. Булар орасида турк, араб ва бошқа элатлар, арманлар, юнон католик-лари, насронийлар, яқобитлар ва юзи билан ўтга топи-нувчи ўзига хос мазҳабга эга бўлган кишилар ҳам бор эди. Олиб келинган халойиқ ҳайратланарли даражада кўп эдики, шаҳарга, кўча ва майдонларга, қишлоқларга, ҳатто шаҳар ташқарисидаги дарахтлар остига, ғорларга ҳам одам сиғмай кетган эди»². Амир Темур уларни бир-биридан ажратмасдан, қавми ва оиласи билан бирга жамоа-жамоа қилиб жойлаштирган, зарур шарт-шароит яратиб берган, чунки янги жойда ўз ҳунарларини йўлга қўйишлари, маҳорат ва билимларини намоён қилишлари учун улар ётсирамаслиги, маҳкам ўрнашиб олишлари керак эди. Самарқанд атрофида Дамашқ, Миср, Бағдод, Султония, Шероз номли қишлоқларнинг пайдо бўлиши-ни шу билан изоҳлаш мумкин. Бундай қишлоқлар Шаҳ-рисабз, Қарши, Бухоро атрофларида ҳам юзага келган.

Хўш, Амир Темур ҳаётида санъат, жумладан, ўйин ва томошалар, янада кенгроқ олганда, маросим ва байрам-ларнинг ўрни қандай бўлган? Аввало шу саволга жавоб берайлик.

Амир Темурнинг болалиги кўпгина манбаларда афсо-навий йўсинда таърифланади. Каминанинг фикрича, Темур отаси — барлос уруғининг сардорларидан бўлмиш Тарағай Баҳодирнинг паноҳида ўша замонларда асилзо-даларга хос ақлий ва жисмоний тарбиянинг барча тур-

¹ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990, 55—56-бетлар.

² Рюи Ганзалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. 1403—1406 йиллар. Рус тилидан О. Тоғаев таржимаси. «Санъат» журнали, 1990, № 9, 23-бет.

ларидан баҳра олган, ҳам ақлан, ҳам жисмонан чиниқиб борган. Тили чиқиб, ақлини таниганидан бошлаб то ўн икки ёшга тўлганига қадар мактабда ўқиш, саводхон бўлиш билан бирга эртақ, сўнг тарихий қисса ва ривоятлар тинглашни хуш кўрган, тенгқурлари билан ҳар хил ўйинлар ўйнаган. Ўйинлар мураккаблашиб борган. От устида олишув, пойга, яккама-якка кураш, «уруш-уруш» ўйини шу жумладандир. «Кўчада мен болалар билан ўйнардим,— деб ёзади соҳибқирон ўзининг «Таржиман ҳол» ида.— Болалар билан уруш-уруш ўйнаб, ўзимни амир этиб тайинлардим-да, ўйинни бошқарардим ва болаларнинг бир гуруҳини иккинчи бир гуруҳи билан уриштиришни машқ қилардим»¹. Шарафиддин Али Яздий ҳам буни тасдиқлаб, қуйидаги маснавий билан таърифлайди:

Уруш бўлса-да иши унинг фақат,
Лекин нияти эди тож ила тахт.

Буюрмоқликка эди у тетик руҳ,
Енида болалар бир неча гуруҳ.

Бир бола сипоҳига эди амир,
Бошқаси тайинланган эди вазир.

Чўп ва қамишдан бир одам ясарди,
Ўзи ҳар томонга қараб чопарди.

Фаразда у бажармади фармонни,
Деб, бошда сўроққа тутарди уни.

Кичиклар учун шул эрур, дер жазо,
Катталар сўзидан чиқмасин асло.

Жиддийга ўхшарди ўйини унинг,
Ўйинда банд бахтиёрлиги унинг.²

Амир Темурнинг ўн икки ёшгача бўлган давридаги эрмак ўйинлар қолиб, соҳибқирон жанговар машқлар, жисмоний куч намоёишига зўр беради. «Ўн икки ёшга тўлганимда,— деб ёзади, у,— болаларча ўйинлардан

¹ Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли (Таржиман ҳол). Тошкент, «Нур», 1992, 31- бет.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Форс тилидан О. Бўриев таржимаси.— Тошкент. «Камалак», 1994, 31—32- бетлар.

орланадиган бўлдим¹. У энди от миниш, чавандозлик машқларига, ов қилишга меҳр қўя бошлайди. «Ун беш ёшга тўлганимда от миниб овчилик қилишни жуда севиб қолдим ва бу ишда маҳоратим камолотига етди»,— деб ёзади соҳибқирон². Аммо шунда ҳам «Уруш-уруш» ўйинидан воз кечмаган. Фақат энди ўйин илгаригидай чўп отлар билан эмас, ҳақиқий отлар билан жиддий йўсинда олиб борилган. Бу тўғрида «Таржимаи ҳол» да шундай маълумот бор: «Йигирма ёшга тўлганимда тенгдошларим билан тез-тез уруш машқларини ўтказиб турдим: бунда уларни икки гуруҳга бўлиб, бирини иккинчиси билан жанг қилишни машқ қилдим»³. Шу тарзда оддий эрмак ўйин ҳақиқий жанговар машққа айланади. Амир Темурнинг ўз иқрорича, йигирма ёшидан эътиборан «Шатранж ўйини ва бошқа вақтихушликлардан воз» кечган экан⁴. Бу воқеа соҳибқироннинг пири комил Амир Кулол билан учрашганидан кейин рўй берган, негаки шайх «бу турк Аллоҳнинг бутун ерларига ҳоким бўлади» деб башорат қилган ва уни барча ўткинчи ҳаю-ҳаваслардан воз кечиб, буюк мақсад йўлида ҳаракат қилишга даъват этган бўлади. Аммо Амир Темур кўнгилхушликдан бутунлай воз кечган деб бўлмайди. Фақат бошқа асилзодалар, ҳукмдорлар сингари вақтини нуқул айш-ишрат, вақтичоғлик билан ўтказмаган. Шоҳмотдан ҳам воз кечмаган. Ибн Арабшоҳ Темур саройида думалоқ ва чўзинчоқ шаклли ҳар хил катталикдаги учта шоҳмот тахталари турганини кўрган. Соҳибқирон давлат ишларидан бўш вақтларида, ғалабалар муносабати билан вақтичоғлик қилиб турган, бошқаларга ҳам йўл берган. Лекин тўйлар, байрамлар, маросимлардан ҳам ўз салтанати қудратини намойиш этиш мақсади йўлида фойдаланган. Умуман, Амир Темур ҳамма нарсани — санъатни, ўйин ва томошаларни, ҳатто ўз кучини ҳам давлатни мустаҳкамлаш, салтанатни улуглаш, жангда ғолиб чиқиш сари йўналтирган.

Амир Темур ўша давр одатига кўра ҳар бир азиз меҳмонни катта зиёфат ва базм билан сийлаган. Бундай пайтларда у мутаассиблик қилмаган, шароб ичиш, ўйинкулги қилишга йўл очиб, шароит яратиб берган; ўзи ҳам бундай неъматлардан юз ўгирмаган. Шундай пайтларда

¹ Зафар йўли, 31- бет.

² Уша манба, 32- бет.

³ Уша манба, 35- бет.

⁴ Темурнома. Нашрга тайёрловчи Поён Равшанов. Тошкент, 1990, 37- бет.

Соҳибқирон саховат кўрсатган, аммо бемаврид ва ножўя ўйин-кулгиларни, ортиқча дабдаба ва эркаликларни ёқтирмаган. Ҳамма нарсада меъёр ва интизом талаб этган.

Соҳибқирон шахсан ўзи ёхуд унинг хоҳиши билан уюштирилган баъзи тўйлар ва байрамлар ҳақида, уларда уюштирилган томошалар тўғрисида жуда кўп манбаларда ёзилган.

Манбаларда қайд қилинишича, соҳибқирон Амир Темур ҳар бир ҳарбий муваффақиятини, ҳар бир қувончли воқеани тўй ёки байрам билан нишонлашни, шу муносабат билан бирон-бир боғ, сарой, мақбара, кўприк, лангархона, сардоба, шифохона қурилишини бошлаб юборишни одат қилган экан. Шахсий ёки бўлмаса, фарзандлари ва невараларининг тўйларини ҳам кенгроқ қилиб, кўпинча давлат миқёсидаги байрамларга боғлаб ўтказишни хуш кўрган. Тўй ва байрамлар олиймақом саройларнинг ҳашаматли залларида, соҳибқироннинг, малика ва шаҳзодаларнинг боғларида ҳам бўлиб турган, албатта. Аммо аксарият ҳолларда шаҳар майдонларида, айниқса, табиат қўйнида — яйловларда, дарё ва анҳорларнинг соҳилларида, сайлгоҳларда ўтказилган. Бунга асосий сабаб шуки, Амир Темур тўй ва байрам баҳонасида лашкар ва савдогарларнинг кўнглини кўтариш, янги юришларга рағбатлантиришни ўйлаган. Яъни тўй ва байрамларни ўтказишда ҳам сиёсий мақсадларни кўзлаган. Минг-минглаб лашкарларни эса тор доирадаги маъракаларга сиғдириб бўлмасди. Гап шундаки, аскарлар бир ўзи эмас, оиласи, мол-мулки билан кўчиб юрган, тўғри келган жойда, яйловда тўхтаб чодир тиккан, қўй-эчкиларини ёйган. Бундан ташқари, қўшин ортидан юзлаб эгар-жабдуқчилар, темирчилар, мисгарлар, қуроул-созлар, савдогарлар эргашиб юришган. Кўчма ўрдalarda вақти-вақтида бозорлар ташкил қилиниб, ўлжага тушган моллар, зебу зийнатларни ўзаро сотишган ёки алмаштиришган. Хуллас, тўй ва байрамлар эълон қилинганда фақат асилзодаларнинг эмас, мана шу катта бир шаҳарча келадиган аҳолининг ҳам кўнглини олишни ўйлашга тўғри келган. Энг катта тўй ва байрамлар мамлакат пойтахти Самарқандда ва соҳибқироннинг ватани Шаҳрисабзда ўтказилган. Бундай пайтларда маърака иштирокчиларининг сони шаҳар аҳолиси ҳисобига янада ортган. Бу ўз навбатида тўйбоши ва сайлбошиларнинг зиммасига барча табақаларнинг манфаатларини кўзлаш ва ҳамманинг кўнглини овлашдек мураккаб вазифаларни юклаган. Минглаб санъаткорлар, ижодий жамоалар,

гуруҳлар, якка ижрочилар, ўйинчилар, чавандозлар, мерганлар, полвонлар қатнашган. Уларни тартиб билан ўйнатиш, дастурлар тузиш ва уларни амалга ошириш учун юзлаб корфармонлар, баковуллар қўлни қўлга бериб чаққон ҳаракат қилмасалар бўлмасди. Зеро, бундай улуғ тўй ва байрамлар бир ой, қирқ кун, баъзан икки-уч ой давом этган.

Илму ҳунарда, санъат ва умуман бадний маданиятда Амир Темур олиб борган сиёсатда муҳим уч хусусият кўзга яққол ташланади:

Биринчи хусусият — миллий маҳдудликка берилмай, қайси юртда янгилик ва юксак маҳорат бўлса, ўшандан амалий фойдаланишдир. Диний қарашлар, тузум, масофа, тил ва шу кабилар бундай анъаналарни ўзлаштиришда тўсиқ бўлолмаган. Темур ва темурийлар давридаги санъаткорлар Марказий Осиёдаги асрий анъаналарга содиқ қолган ҳолда ҳам Шарқ, ҳам Ғарб санъати ютуқларидан хабардор бўлганлар.

Иккинчи хусусият шуки, Амир Темур ўзининг давлатчилик сиёсатида ислом дини ва уламо аҳлига қаттиқ таянган, ҳарбий юришларини ислом туғи остида ўтказган бўлса-да, ҳеч қачон мутаассиб бўлмаган, жаҳолатга берилмаган, феъли кенг бўлган, айниқса, ўз ватани Мовароуннаҳрда барча диний эътиқодларга йўл берган, инсон руҳияти, камолоти, мамлакат шон-шавкати, барқарорлиги учун муҳим бўлган дунёвий санъат, байрамлар, маросимлар, томошаларга алоҳида эътибор билан қараган. Барча манбаларда шу хусусият таъкидланади. Буни Клавиҳонинг юқорида келтирилган гувоҳлигидан ҳам сезамиз. Ҳерман Вамбери чет эллардан келган ва келтирилган ҳунармандлар, санъаткорлар ва савдогарларни назарда тутиб: «Самарқандда барча дин ва миллат кишилари жам эдилар», — деб қайд этади¹.

Учинчи хусусият Амир Темурнинг хотин-қизларга муносабатидан келиб чиқади. У хотин-қизлар ҳам эр-йигитлар сингари ўз хоҳишлари билан оила қуришлари, илм олишлари, ҳунарда, санъатда ўз қобилиятларини кўрсатишлари мумкин деб билган. Оддий фуқароми, шаҳзодами, бундан қатъи назар, эркаклар она, опа ва сингил олдида, хотин ва қиз олдида бурчлидирлар, уларнинг бахти, осойишталиги, фаровон яшашини таъминлашлари зарур деб ҳисоблаган. Бу ишларда Амир Темур

¹ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 65-бет.

ва темурийларнинг ўзлари ибрат бўлишган. Маликаларнинг, бегим ва хонимларнинг саройлардагина эмас, байрамлар, улуғ айём кунларида халқ оммаси олдида ҳам очиқ юз билан кўриниши, меҳмон қабул қилиши, баъзи жойларда ҳатто элчилар билан музокара олиб бориши, шеърятда, соз чалишда ўз қобилиятини намоеън этиши, санъатда бошқаларга ҳомийлик қилиши шундан далолат беради. Кўпгина маликалар маърифатли, ақлли бўлишган, баъзилари давлатни бошқариш ишларида ҳам қатнашган. Манбаларга қараганда, Амир Темурнинг севимли ва ишончли хотини Сарой Мулк хоним ана шундай фазилат эгаси бўлган. У қизлигида соҳибқирон билан шартлашиб шатранж ўйнаган. Шунда улар бир-бирига кўнгил қўйишган экан.

Хотин-қизларга нисбатан олиб борилган мана шундай инсоний сиёсат, дунёвий қарашлар туфайли аёл санъаткорлар тўйларда, сайлларда, маросимларда, намойишларда эркаклар билан ёнма-ён туриб фаол қатнашганлар, мусиқа, рақс, томоша санъатлари ривожига катта ҳисса қўшганлар.

Фақат бугина эмас. Ибн Арабшоҳ турк (ўзбек) аёлларининг ҳарбий жасоратларига ҳам юксак баҳо беради. Улар сочларини бўрк остига олиб, йигитлардай шолвар кийиб, белларини кўк белбоғ ёки заррин фўта билан боғлаб олиб от минганлар, отда туриб эркаклар билан басма-бас қилич, қалқон, дубулға, найза ила жанг қилиш, камон отиш, рақибини қамчин билан уриб ёки бўлмаса ёқаси, билагидан ушлаб куч билан ағдариш каби мураккаб жангари курашларда куч ва маҳорат намойиш этганлар; баъзан росмана курашга ҳам тушганлар. Паст табақа вакилаларигина эмас, асилзода ойимлар, ҳатто маликалар, хонимлар ва бегимлар ҳам ўша замонларда шу тахлит тарбия топишган. «Темурнома» да таърифланишича, соҳибқироннинг Ўлжой Туркон ого деган хотини ана шундай сифатларга эга бўлган экан. У йигитлардай кийиниб олиб, Амир Темур билан жанг қилган экан, лекин соҳибқирон унинг кимлигини дарҳол пайқаган. Қўйинг-чи, Бароқхон масофга (жангга) рухсат беради. Одамлар уларни ўраб олиб, томоша қилдилар. Дастлаб найза жанги бўлади. Амир Темур қизнинг найзасини чаққонлик билан уриб синдиради. Сўнгра қиз жаҳл билан қўлига қилич олиб, рақибининг елкасига бир уриб, совутидан ўтказиб, бир оз яралайди. Соҳибқирон қиличини кўтариб, бошидан айлантиради-ю, бироқ урмайди. Ўлжой Туркон сўрайди:

— Нечун урмадинг?

Соҳибқирон — Сен аврат қизсан, бошингга урсам, яланг бўлмасин деб уёлдим. Яна бошқа гап ҳам бор: эрларнинг яроғи хотунлар қони била бўёлмағай.

Шундан кейин Ўлжой Туркон Амир Темурнинг ёқасидан олиб курашга тортади. Кечгача беллашадилар. Бир замон Ўлжой Туркон Темурни кўтариб Бароқхоннинг равоғи тагига олиб бориб қўяди. Бароқхон энгашиб қараб турган эди. Амир Темур сакраб ерга тушаркан, Бароқхонни, унга қўшиб Ўлжой Турконни ҳам кўтариб майдоннинг бошқа томонига олиб бориб оҳиста ерга қўяди. Ўлжой Туркон соҳибқиронга тан бериб, қўлини ўпадади. Амир Темур:

— Отанг олдига боргил, ман сани тўй-томоша била олурман,— дейди¹.

Балки бунда бир қадар муболаға бордир. Аммо қандай бўлмасин, бундай таърифлардан ўша замонларда хотин-қизларнинг жанговар ўйинлар ва машқларда, ҳатто урушларда ҳам унча-мунча йигитлардан қолишмаганини билса бўлади. Хотин-қизларнинг майдонларда йигитлар билан расмана камондан ўқ отиш, пойга, кураш каби беллашувларда қатнашганлари ҳақиқат. Яъни маърака тутганлар, эркак, аёл, бола-чақалардан иборат юзлаб томошабинлар уларни кузатиб, завқланиб, тарафкашлик қилиб туришган.

Умуман, соҳибқирон Амир Темурнинг санъатга, ўйин ва томошаларга муносабати хусусида нима дейиш мумкин?

Авалло шунини айтиш керакки, Амир Темур гўзалликни чуқур тушунган, ҳақиқий санъат ва санъаткорнинг қадрига етган. Бўлмаса бутун дунёдан машҳур рассомлар, наққошлар, меъморлар, хаттотлар, ўймакорлар, заргарлар ва бошқа санъат аҳлини Самарқанд ва Шаҳрисабзда тўпламаган бўларди. У дунёда қандай асл, ноёб ва гўзал буюм, асар ёки ёдгорлик бўлса, ҳаммасини Самарқандга олиб келтирган. Пойтахтда ташкил топган ўзига хос музейда ноёб китоблар дейсизми, мусаввирларнинг асл расмлари дейсизми, хитой чиннилари дейсизми, эрон гиламлари дейсизми, рум заргарлик буюмлари дейсизми, турли ўймакорлар ва сангтарошларнинг асарлари дейсизми — барчаси ҳар қандай кишини лолу шайдо қилган. Бунга кўпгина тадқиқотчи олимлар тан

¹ Темурнома, 84—86- бетлар.

беришади. Соҳибқирон даврида бунёд бўлган санъатнинг қолдиқларини ўз кўзи билан кўрган Ҳерман Вамбери ҳайратланиб шундай деб ёзган эди: «Нақадар ваҳший этиб тасвирланган жаҳонгирнинг дилида гўзаллик ва юксакликка муҳаббат шу қадар кучли эдики, бунга унинг даврида яратилган санъат ва меъморий асарлари далилдир»¹. Унинг саховати ва ҳиммати, меъморлик иқтидори, гўзалликка бўлган буюк муҳаббати, айниқса, Шаҳрисабз ва Самарқандда қурдирган қасрлар, мақбаралар, боғларда яққол намоён бўлган. Ҳозир ҳам барчани ҳайратга солиб келаётган Гўри Мир, Оқсарой, Жаҳонгир ва Аҳмад Яссавий мақбаралари соҳибқироннинг диди, бадий салоҳияти қанчалик баланд бўлганидан гувоҳлик бериб туради. Ўз мамлакатининг бошқа шаҳарларида ҳам гўзал бинолар қуришга амр этган: Табриздаги масжид, Шероздаги сарой, Бағдоддаги мадраса шу жумладандир.

Амир Темурнинг шеърят, мусиқа, рақс, қиссахонлик, ўйин ва томошаларга ҳам муносабати ижобий. Фақат шуни айтиш керакки, у ҳаётда оддийликни ёқтиргани, ҳамма нарсага жиддий кўз билан, элу юрт, давлат манфаати нуқтан назаридан қарагани туфайли санъатга, дилхушликка ҳам жиддий муносабатда бўлган. Унинг Самарқанддаги турғун ўрдасида ҳам, ҳарбий юришлари билан боғлиқ сайёр ўрдасида ҳам созанда, хонанда ва ўйинчиларнинг бир қанча гуруҳлари фаолият кўрсатган, деб ўйлаш мумкин. Бизгача етиб келган миниатюра расмлари шундан гувоҳлик берадики, Амир Темур саройларида бўлиб ўтадиган тор доирадаги базмларда кўпинча 5—7 кишидан иборат мўъжазгина гуруҳлар хизматда бўлган экан. Чунончи, Ҳиндистонда саралаб чоп этилган ўн иккита миниатюрани ўз ичига олувчи «Темур-наме» номли мураққада айнан шундай гуруҳлардан бири ўз аксини топган. Амир Темур боғ ўртасида солинган олти қиррали ва қуббали нақшинкор кўшкда истироҳат қилмоқда. Атрофида хизматкорлар. Кўшк олдида пастроқда саллали азиз меҳмонлар. Улардан қуйироқда созандалар гуруҳи. Унг ёнда ғижжак, дойра ва дудук чалаётган уч созанда, чап ёнда бир найчи билан қарсақ чалиб куйлаётган ашулачи. Уртадан оқаётган ариқча ва ҳовузчанинг икки ёнида икки раққос ўйинга тушмоқда. Унг ёндагисининг устида қизил камзул ва яшил лозим, чап ёндагиси-

¹ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 53-бет.

нинг устида тўқ кўк камзул билан оқ лозим, қўлларида қайроқ. Иккаласининг ҳам белларида оқ белбоқлар ва уларга қистирилган шойи тасмалар, елкаларида узун оқ шарфлар, бошларида эса учлари қўнғироқли кулоҳсимон бош кийимлари, оёқлари яланг. Бири қайроқлар билан усул бериб, иккинчиси қўллари билан елкасидаги шарфни ўйнатиб, майин-майин рақсга тушмоқда. Созандалар, уларга жўр бўлиб, ҳофиз ашула айтиб турибди. Бинобарин, бу ўринда тўрт созанда, бир ашулачи ва икки раққосни кўрамиз. Машшоқлар билан ҳофиз бир жойда ўтирган бўлиши керак, рассом композицияни ўйлаб уларни ажратиб икки ёнга жойлаштирган.

Ўша мураққадан ўрин олган яна бир расмда Амир Темурнинг Хизр Хожанинг қизи Тўқалхонимни тантанали кутиб олиш маросими тасвирланган. Шоҳона чодир. Шоҳсупада Амир Темур ва Тўқалхоним. Ёнларида тик турган ҳолда эркак ва аёл уларнинг бошидан сочқи сочмоқда. Сўлда келиннинг сепини, совға-саломларни кўтариб келаётган қуда-андалар, ўнгда бир қанча аёл-эркак уларни кутиб олмоқда. Икки томонда икки янга алоҳида таъкидлаб тасвирланган. Этакда иккита дойрачи аёл усулида бир раққоса қўлларидаги қайроқларини шақирлатиб ўйнаб келаётир.

Умуман, мусиқашунос Т. С. Визго тўғри таъкидлаганидек, «XIV—XV асрлардаги миниатюралар қилли (чанг, уд, танбур, рубоб, ғижжак), пуфланувчи (най) ва уриб чалинувчи (дойра) чолғу асбобларининг истифода этилганини, улар кўпинча кичик дасталарга (ансамблларга) уюшганини ҳужжат сифатида тасдиқлайди. Рассомлар ушбу чолғуларни тасвирларкан, ўз давридаги турмуш воқеаларини акс эттирганликларига шубҳа қилмаса бўлади»¹. Чолғучиларнинг дасталари кўп ҳолларда раққос ва раққосаларнинг ўйинларига жўр бўлишган, улар орасидаги бир, баъзан икки ҳофиз қарсак чалиб, ўйинчини, меҳр-муҳаббатни мадҳ этувчи қўшиқ куйлаб турган. Аёллар орасида чолғулардан кўпроқ дойра билан чанг расм бўлиб келган. Шундан бир, икки, баъзан ҳатто учта дойра билан раққосаларни ўйнатишган. Катта тўйлар, байрамларда эркак ва аёл чолғу дасталари ёнма-ён, раққос ва раққосалар эса аралаш ўйнаганлар.

Маълумки, ўша давр одатига биноан жанглар, ҳарбий юришлар карнай-сурнай, ноғора ва болобонларнинг

¹ Т. С. Визго. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки.— М., «Музыка», 1980, с. 109.

садолари остида олиб борилган. Сўнги асарларда Фарбий Оврупо - ва Русияда пайдо бўлган «уруш театри» деган тушунчани ўша даврга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Негаки, жангу жадаллар ҳам каттакон бир томошани эслатган. Амир Темури юришлари, жанглари ҳам истисно эмас. Темури тузукларидан бири «Катта ноғора ва байроқ ато этиш тузуги» деб аталади. Яъни ноғора байроқ сингари муътабар тутилган. «Амр қилдимки,— деб ёзади тузукда соҳибқирон,— ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Аймақларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегимнинг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар»¹, Лашкарбошилар, сардорлар, зобитлар жангларда кўрсатган хизматга қараб юқори мансабларга кўтарилиб, қўшимча байроқ, туғ ва ноғоралар билан рағбатлантирилган.

Соҳибқирон қўшинида зарур жанговар кайфият, ғалабага ишонч руҳини уйғотиш учун вақти-вақтида ҳар хил мусобақалар, томошалар, намойишлар ўтказиб турган, ҳатто юзлаб ҳофизу дарвишлар иштирок этадиган мутасаввифларнинг зикри жаҳриясида ҳам фойдаланган экан. «Темурнома» да ёзилишича, Амир Темури Рум сипоҳларига қарши жанг қилишдан олдин 40 минглик лашкарларини саф-саф ва тоифа-тоифа қилиб назаридан ўтказди. Унинг ҳукмига кўра, қирқ минг карнай, ноғора, болобон келтирадилар. Овчиларга қирқ минг қалдирғоч тутиб келтиришни буюради. Уларни қафасларга солиб, сув билан дон бериб тайёрлаб қўйишади. Шундан сўнг «тўрт минг ҳофизу хушхон» ни бошлаб келадилар. Кечқурун хушхон ҳофизлар бошчилигида сипоҳлар зикри жаҳрияни бошлаб юборадилар. Қалдирғочларни қафаслардан бўшатиб учуришади, улар кўк юзини тўсиб олишади. Минглаб машъаллар ёқилади. «Тўрт тарафдин байроқларни жилвага келтуруб, такбир айтиб, ҳофизлар марсия ўқуб, румийларга қарши бора бошлайди»². Бундан еру кўк зилзилага келиб, Рум халқининг кўнгилларига гулгула солади. Майдондаги рум аскарлари қоча

¹ Темури тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Қароматов таржимаси.— Тошкент. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 82—83-бетлар.

² «Темурнома», 309-бет.

бошлайди. Тўрт минг ҳофиз қатнашгани балки лофдир. Лекин аниғи шуки, улардан жангда фойдаланишган: ҳофизларни тунукадан уй қилиб туяларга миндириб қўйишаркан, «вақти келиб, жанг ичра кирган вақтларинда нағман қилиб, имом Ҳасан ва имом Ҳусайн марсияларидан ўқир», уларнинг овозига «аскарлар масту мустағриқ бўлуб, ўзларин жангга урар» эканлар¹.

Ибн Арабшоҳ соҳибқирон Амир Темурни ўйин-кулги, кайфу сафога берилган ўғли Мироншоҳга қарама-қарши қилиб таърифлар экан, «Темур бўлса, ажиб нарсалардан ажабланмас, ўйин-кулги ва мусиқа уни ўзига мафтун этмасди»,— деб ёзади². Бошқа бир ўринда: «У табиатан масхарабозу шоирларни хуш кўрмасди»,— деган фикр билдиради³. Ушбу маълумотларни Амир Темур мусиқани, шеърятни, ўйин-кулгуни, масхарабозликни умуман инкор этарди деб тушунмаслик керак. Ҳарбий юришлардаги ҳар бир муваффақиятдан сўнг уюштирилган катта байрам тантаналари, фарзандлари ва невараларини уйлантириш муносабати билан ўтказилган дабдабали тўйлар унинг мусиқага, ўйин-кулгига етарли эътибор берганини исбот қилади. Гап шундаки, Амир Темур шоҳ ва ҳокимларнинг ўзларини шоирлару масхарабозлар билан қуршаб, кунларини нуқул ўйин-кулгу, майшат билан ўтказишларига қарши бўлган, чунки бундай машғулотлар уларни давлат ишларидан чалғитиб, пиروвард-натижада низоларнинг кучайишига, жабр-зулмга олиб келади, деб ўйлаган. Шу боис қаттиққўл соҳибқирон Табризда салтанат тутган Мироншоҳга ёмон таъсир кўрсатаётган Хожа Абдулқодир, Мавлоно Муҳаммад Коҳий ва Устод Қутб ал-Мосумийни ўлимга буюради. Муҳаммад Коҳий билан Устод Қутбни қатл этадилар. Хожа Абдулқодир ўзини девоналикка солиб қочиб юради. Амир Темур Ироқда бўлганида уни тутиб келтирадилар. Аммо Хожанинг қироат илмини яхши эгаллагани, соҳибқирон қошида «бийик ун билан қуръон ўқумоқ бунёд қилиши»⁴ туфайли жони омон қолиб, олий мажлисларда нодим ва мулозимлик қила бошлайди. Қатл этилган Қутб ал-Мосумийни Ибн Арабшоҳ «бевафо замоннинг мўъжизаси, мусиқа ва қўшиқлар илмида устоз» деб таърифлайди⁵.

¹ «Темурнома» 308- бет.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. (У. Уватов таржимаси) Т., 1991, 182- бет.

³ Уша манба 160- бет.

⁴ Алишер Навоий, 12- т., 168—169- бетлар.

⁵ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 182- бет.

Алишер Навоий эса уни Устоз Қутб Нойи деб атайдн¹. Амир Темур ўгли Мироншоҳни базму жамшид билан давлат ишларидан чалғитган шундай кишини ҳам аяб ўтирмаган.

Ҳа, Амир Темур шароитга қараб ҳар қандай мусиқа-ни тинглаган, томошаларни кўрган, завқланган. Ун икки мақом куйларини, қиссагўйликни, шатранжни, паҳлавонларнинг майдонларда курашга тушишини, зўргарларнинг ўз куч-қудратларини намойиш қилишларини, жанговор қуроллар билан бажариладиган рақсларни, дор ўйинини ёқтирган. Ёлғиз ўзи ёки энг яқин маҳрамлари иштирокида уд, қонун ва чанг наволарини тинглашни хуш кўрган бўлса керак. Урни келганда ҳазил-мутойиба, масхара ва муқаллидларни ҳам тинглаган, томоша қилган. Ҳақиқатгўй, мард одамларни ёқтирган. Сўз қанча аччиқ бўлмасин, агар у рост бўлса, тинглаган, қадрига етган. «Темурнома» да шундай воқеа баёни бор. Ҳиндистонда бўлганида соҳибқирон ўша ерлик «машшоқ, нағмасозларни» йиғиб, уларнинг «мақомини» тинглайди. Айниқса, унга кўзи кўр бир нағмачи манзур бўлиб, уни ўз ҳузурда қолдиради ва доим соз чалдиради. Бир кун соҳибқирон нағмачи кўрдан:

— Отинг нима?— деб сўрайди.

Нағмачи кўр:— Отим Давлат,— деб жавоб беради.

Амир Темур дейди:— Давлатнинг кўзи кўр бўлурми?

Нағмачи:— Давлат кўр бўлмаса, оқсоқ қошига келурми?

Бу лутф соҳибқиронга манзур бўлиб, унга кўп инъом ва сийлов беради².

Аммо соҳибқирон «бузуқи ва оғзи шалоқ ғийбатчи одамларни» мажлисига йўлатмаган экан³.

Амир Темур қироатхонлик ва шеърхонликни ҳам хуш кўрган. Алишер Навоий ёзган эди: «Темур Кўрагон... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдулар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдуларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор»⁴. Бундан келиб чиқадики, соҳибқирон бошқа ижрочиларни тинглаш билан бирга ўзи ҳам шеърхонлик ва қиссахонликда машқ қилиб турган экан. Баъзан илҳоми жўш урганда Амир

¹ Алишер Навоий, 12-т., 168-бет.

² Темурнома, 163—164-бетлар.

³ Темур тузуқлари, 55-бет.

⁴ Алишер Навоий, Асарлар. 15 томлик. 12-том. Т., 1966, 168-бет.

Темурнинг ўзи ҳам шеър тўқиганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. «Темур тузуклари» да айтилишича, масалан, соҳибқирон қанча ҳурмат-эҳтиром кўрсатмасин, гуноҳларини кечирмасин, ғанимлик йўлидан қайтмаган қайноғаси Амир Ҳусайнга қуйидаги туркча (ўзбекча) байт ёзиб юборган экан:

Ерга еткур сабо ким макр қилмишдир манға,
Қилди эрса кимга макриш, қайтадур бир кун анға.¹

Ибн Арабшоҳ соҳибқироннинг қиссахонларни хуш кўрганлигини шундай таърифлайди: «Темур тарих китоблари — анбиёлар қиссаларини, аввал ўтган подшоҳлар сийратлари ва қадим салафлар ҳақидаги ҳикоятларни доимо — сафарда бўлганида ҳам, хадарда (бир жойда муқим) турганида ҳам ўқитиб, кунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг ўз қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур ушбу ҳикоятлар жиловини қўлга олиб, батамом ўзлаштириб олган эди. Бу ҳол шу даражага бориб етгандики, агар ўқиётган қиссахон бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб савоб (тўғри) йўлга солар эди»². Қиссахонлар ёқимли ва таъсирли овозга эга бўлишган, қисса ва ҳикоятларни ич-ичига кириб, воқеаларни жонлантириб, ҳис-ҳаяжон ва изтироб билан баён қилишган. Тўғрироғи, қисса ва ҳикоятларни ўқишмаган, балки ижро этишган. Амир Темурнинг қиссахонликка қизиқиши, ривоятлар ва ҳикоятлар унга ёд бўлиб кетганлиги шундан. Соҳибқирон қиссахонларни ҳам ўзига яқин, ҳурматли кишилари қаторига қўшган ва уларга ғамхўрлик қилган. «Аҳли мажлис бўлмиш Саййидлар, олимлар, фозил кишилар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихдонларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар»,— деб кўрсатма берган экан³.

Амир Темурнинг қиссахонларни бунчалик эъзозлаши, муттасил мурожаат қилиб туришига уларнинг жозибали нафаси, ижро маҳорати, боринги, Шарққа хос анъанага (барча шоҳларнинг хос қиссахонлари бўлган) содиқлик ҳам сабаб бўлган, албатта. Аммо ҳар ҳолда асосий

¹ Темур тузуклари, 38- бет.

² Совет Ўзбекистонини газетаси, 1991, 7 август.

³ Темур тузуклари, 70- бет.

сабаб соҳибқироннинг мамлакатлар, халқлар, султонлар тарихига қизиқишига бориб тақалади. Тарихдан сабоқ олган, ўз фаолиятида ибратли жиҳатлардан фойдаланган. Бу ишда бошқа маърифат ва маданият аҳли қатори қиссахонлар ҳам Амир Темурга ёрдам бериб туришган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида маҳаллий усталар ва санъаткорлар билан ўзга юртлардан кўчириб келтирилган шу тоифа истеъдодли кишилар ўртасида тез фурсатда ижодий алоқалар ўрнатилиб, янги бадий мактаблар шакллана бошлади. Томоша санъатларида ҳам шундай жараёни кузатиш мумкин. Фарқи шундаки, Мовароуннаҳрда томоша санъатларида шаҳар ва саҳро (ўтроқ ва кўчманчи) маданиятлари ҳамон аниқ икки катта йўналиш сифатида кўзга ташланади.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошларида ислом дини ва тасаввуф тариқатлари билан боғлиқ бўлган қироатхонлик, қиссагўйлик, воизлик, маддоҳлик, зикри жаҳрия, қаландар ва дарвешларнинг юришлари, садр самолари каби ўзига хос маросим ва томоша тарзида ўтадиган ҳодисалар ҳам кучайиб борган, албатта. Аммо шу ёруғ дунё неъматлари ва лаззатларини куйловчи, инсонни, унинг бирдамлиги, меҳр-муруввати, саховати, қалби ва туйғуларини улуғловчи, маълум даражада расмий мафкурага зид бўлган маросимлар, байрамлар, ўйинлар ва томошалар етакчилик қилган. Айнан мана шу оммавий тарзда ўтадиган тўй ва байрамлар мусиқа ва томоша санъатларининг барча турларини қамраб олган, бор ижрочиларнинг ҳаммасини жалб этган ҳамда шаҳар ва саҳро маданиятларининг бир-бирига яқинлашуви учун қулай шароитлар яратиб берган. Томошагоҳ ва сайлгоҳларда ўтказиладиган, минг-минглаб томошабинларни жалб этадиган бундай тўй ва байрамларда бошқа санъатлар қатори халқ кулгиси, шу кулгининг ҳар хил шакллари катта ўрин эгаллаган.

ТОМОША САНЪАТЛАРИ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

Шарафиддин Али Яздий ва Фасих Ҳавофийнинг маълумотига қараганда, Амир Темур вафот қилган маҳалда ундан икки ўғил, бир қиз, 19 неvara ва 15 чеvara қолган экан. Хотинларидан Сарой Мулк хоним, Туман оғо, Тўқал хоним ва Руҳпарвар хоним ҳаёт бўлишган.

Соҳибқирон ўлими олдида ўрнига неvarаси Пирмуҳаммад баҳодирни тайинлайди. Аммо Самарқандда Темурнинг дафн маросими ўтар-ўтмас марҳумнинг васияти рад этилиб, тожу тахт учун кураш бошланади. Шу ўринда Ҳерман Вамберининг қуйидаги фикри тўғри: «Темур ворислари билан жаҳонгирлик майдонида ўзидан илгари ҳукмронлик қилган мўғуллар сингари бахтли бўла олмади. Мўғул ҳукмдори катта бир мамлакатнинг асосини тузди, ўғиллари ва ворислари воситасида уни кучайтирди ҳамда кенгайтди. Темур эса ҳокимият биносини баланд кўтарди, аммо унинг фарзандлари кучли суянчиқ бўлиш ўрнига ноаҳиллик ва ўзаро урушлар қилиб, бу иморатнинг нураши ва емирилишига олиб келдилар»¹.

Яхшиямки, Шоҳруҳ Мирзо бор экан. У ақл-идрок, тадбир, зарур бўлганда жангу жадал йўли билан Хуросон ва Мовароуннаҳрда нисбатан тинчлик ўрнатди, Мовароуннаҳрни тўнғич ўғли Мирзо Улуғбекка топширди. Шоҳруҳ Мирзо отаси Амир Темур одатлари ва тамойилларини пухта ўзлаштириб, шу йўлдан боришга интилган ақлли, диёнатли подшоҳ эди. Алишер Навоий «Ҳоқони Саид Шоҳруҳ Мирзоким, авлод ва амжод орасида соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди»,— деб ёзади². 1397—1447 йилларда (яъни 50 йил) Хуросонда ҳукмдорлик қилиб, юртда нисбатан тинчлик ва осойиш-

¹ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 57-бет.

² Алишер Навоий. Ун беш томлик. 12-том. Тошкент, 1966, 169-бет.

талиқ ўрнатган Шоҳруҳ Мирзо отаси каби шаҳарсозлик ва қурилиш ишларига катта эътибор беради. Ҳиротни гуллатади, вайрона бўлиб ётган Марв шаҳрини тиклайди, Машҳадда мақбара, сарой, боғ солдиради, пойтахтда катта кутубхона тузади, тарихчи олимларни тўплаб, уларга буюртмалар беради. Санъатни, шеърятни чуқур тушунган, истеъодларни қадрлаган экан. Алишер Навоийнинг ёзишича, Мавлоно Ҳусайн Хоразмийнинг бир шеъри ёқиб қолиб, уни Ҳиротга келтирган ва «Қасидан бурда» ни хоразмийча туркий тил билан шарҳлашни буюрган¹. Ўзи ҳам туркий ва форсий шеърлар ёзган. Шоҳруҳ Мирзо гарчи мусиқа, томоша санъатларига шахсан унча рағбат кўрсатмаган бўлса-да, унинг даврида бу санъатлар яхши ривожланган. Масалан, Шарафиддин Али Яздий 1394 йилда Кичик Осиёдан қайтган Шоҳруҳ Мирзони Амударёдан ўтишда, Шаҳрисабзда, Самарқандда тантанали кутиб олиш маросимлари ва унда ҳунармандлар билан бирга мусиқа ва томоша санъатлари намояндалари катта ўрин тутганлиги ҳақида ёзади.

Мовароуннаҳр ҳукмдори Муҳаммад Тарағай — Улуғбек ҳам отаси сингари илм-фанга катта эътибор беради. У Самарқанд тахтида қирқ йил (1409—1449) ўтирган. Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» да ёзади: «Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ Улуғбек Кўрагон... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққига кўтарилди»². Бундан ташқари, у Қуръонни етти қироат билан ёддан ўқиган, «гоҳи назмга майл» кўрсатган³. «Тўрт улус тарихи» асаридаги назмлар шундан далолатдир. У Самарқандда қурган мадраса, хонақоҳ, масжид, расадхона, чиннихона, боғу роғлар, фаввораларни гапирмаса ҳам бўлади. Отаси ва бобоси сингари қиссахонликка меҳр қўйган. Муаллимларидан бири қиссахон Ҳамза ибн Али Тусийдир. Мирзо Улуғбек даврида ҳар қандай санъатнинг, шу жумладан ўйин ва томошаларнинг ривожланиши учун қулай шароитлар яратилади. «Бобурнома» да ёзилишича, Мирзо Улуғбек бунёд этган Кўксарой номли тўрт ошёвли кўшк, Боғи Дилкушодаги Темурбекнинг

¹ Алишер Навоий, 12-т., 27-бет.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасининг Мирзо Улуғбекка бағишланган саҳифаси, 1993, 19 март.

³ Алишер Навоий. 12-т., 171-бет.

Ҳиндистон юришини тасвирловчи улуғ кўшк, Боғи Майдондаги икки ошёнли Чилустун иморати, шуниндаги яна бир боғда қад кўтарган Чиннихона номли чордара каби жойларда истироҳат қилинган, шу билан бирга ҳар хил улуғ маъракалар, мажлислар, қабул маросимлари ўтказиб турилган¹. Хорижий мамлакатларнинг элчилари ҳам бундай маросимлар ва тантаналарда қатнашиб, бу ердаги тасвирий санъат намуналаридан, чиннилар коллекциясидан завқ олиб, созанда, хонанда ва раққосларнинг чиқишларини мириқиб томоша қилганлар.

Мирзо Улуғбек, айниқса, китоб ва бинокорлик билан боғлиқ санъатларга, мусаввирлик, наққошлик, ўймакорлик каби санъатларга жуда катта эътибор берган. Мусиқа назарияси ва ижрочилиги билан махсус шуғулланган. Унинг қандай чолғу асбобида қандай куйларни чалгани ҳозирча номаълум. Лекин тахмин қилиш мумкин. Негаки, Мирзо Улуғбек ўша даврда Турону Эронда шуҳрат тутган ўн икки мақомга қизиққан ва шу тўғрида рисолалар ёзган, мақом оҳангларини эса уд чолғуси етаклаган, бинобарин, у ҳам удда машқ қилган ва асосан мақом куйларини ижро этган бўлса керак. Бу ишда замонасининг буюк созандаси, бастакори ва мусиқашуноси Абдулқодир санъатига, таълифларига таянган деб гумон қилиш мумкин. Зеро, Абдулқодирни болалигидан бобоси ва отаси ҳузурида кўп марта кўрган, кейинчалик ўз саройида унинг ижроси ва суҳбатларидан баҳра олган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Шу даврда яшаган кўпгина Темурий шаҳзодалар шеърятга, мусиқа ва бошқа санъатларга катта қизиқиш билан қараганлар. Або бакр Мирзо (Мироншоҳ ўғли), Султон Искандар Шерозий (Умаршайх ўғли), Халил Султон (Мироншоҳ ўғли), Бойсунғур Мирзо (Шоҳруҳ ўғли) шеърятда унумли қалам тебратишган, туркигўй бўлишган. Халил Султон девон ҳам тузган. Айниқса, Мирзо Улуғбекнинг иниси Бойсунғур Мирзо адабиёт ва санъатга ҳомийлиги билан машҳур бўлган. Алишер Навоий унга қуйидагича баҳо беради: «Бойсунғур Мирзо хуштабъ ва сахий ва айёш ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Хаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг табиатидин ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида, пайдо бўлмиш бўл-

¹ Б о б у р. Асарлар, 2- т., 72—74- бетлар.

гай»¹. Бойсунғур ташаббуси билан «Нигористон» саройида бутун юртдан тўпланган 40 та хаттот ва мусаввир уюшиб, кенг миқёсда китобат билан машғул бўладилар. Адабиётшунослик, шеърят ривожини учун шароит яратилади.

Шоҳруҳ ва Мирзо Улуғбек туфайли XV асрнинг биринчи ярмида Хуросонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам илм-фан, маданият, санъат тараққий этди. Мусиқа ва томоша санъатларида шаҳар маданияти етакчи ўрин эгаллай бошлади. Кўпгина шаҳарларда санъаткорлар ва ҳунармандлар касабаларга бўлинган ҳолда яшаш ва ижод қилиш йўлини маҳкам тутдилар. Касаба уюшмалари пайдо бўлди. Мақомхонлар, карнайчи-сурнайчилар, рақс усталари, кўғирчоқбозлар, масхарабоз ва тақлидчилар, дорбозлар, ҳайвонларни ўйнатувчилар, найрангбозлар уюшмалари шу жумладандир. Бир мамлакатнинг икки ҳудудида жойлашган мазкур уюшмаларнинг таркибидаги жамоалар, тўплар бир-бирларига ўтиш ва ўзаро таъсир кўрсатиш билан чекланмай, ипак йўллари орқали ҳам Шарққа, ҳам Ғарбга томон юриб, кўпгина мамлакатларда ўз санъатларини намойиш этишган. Аммо Шоҳруҳ вафотидан (1447 й.) кейин, Вамбери таъбири билан айтганда, мамлакатнинг «хийла муддат очик ва соф турган осмонини қуюқ ва қора булутлар ўраб олди. Тинчлик туфайли яралган сулҳ ва саодатнинг ноёб самаралари ўзаро қонли урушлар туфайли барбод бўлди»². Хуросонда Бойсунғурнинг ўғли Алоуддавла, бу ҳам етмагандай, ҳибсдан қочган қорақуюнлик туркман раиси Ёралибек Шоҳруҳ 50 йил тўплаган ва қурган моддий ва маданий бойликларни талон-тарож қилди, вайрон этди. Бундай ҳол Самарқандда ҳам содир бўлди. Кўчманчи қабилаларнинг суворийлари муҳташам саройлардаги кўркам расмларни кунпаякун қилишди. Мирзо Улуғбек қатлидан кейин ўзаро низолар, талофат янада кучайиб кетди.

Шундан кейинги даврларда Темур ворислари орасида Султон Абусаид мамлакат бирлиги учун курашиб, 18 йилча ҳукмронлик қилди. Ота-боболарининг анъаналарини, урф-одатларини давом эттирди, дабдабали тўйлар, байрамлар ўтказди. Унинг катта ўғли Султон Аҳмад Мирзо 25 йил давомида Самарқандда ҳокимлик қилди.

¹ Бобур. Асарлар, 2-т., 171-бет.

² Ҳерман Вамбери. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи, 62-бет.

Хўжа Аҳрор Валийга қўл берган диёнатли киши эди. «Бобурнома» даги маълумотга қараганда, Султон Аҳмад яхши мерган бўлган экан. «Уқни бисёр яхши отар эрди,— деб ёзади Бобур.— Илбосинга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бул бошидан кириб аксар урар эрди»¹. Бинобарин, Султон Аҳмад майдон томошаларини, беллашувларни хуш кўрган. Унинг саройида ҳам кўпроқ полвонлар, чавандозлар, мерганлар, якка ижрочилар йиғилган. Унинг амирларидан Жонибекнинг полвон, Аҳмад Ҳожибекнинг шоир, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг шатранж устаси, Сайид Юсуфнинг қўбузчи бўлиши ҳам шундан далолат беради.

Фарғона вилоятига ҳокимлик қилган Умаршайх кўп жиҳатдан акаси Султон Аҳмад Мирзога ўхшаган. Угли Бобур Мирзонинг ёзишича, саховатли, хушхулқ, мард, ширин забон киши бўлган экан. У ҳам чавгонни, камон отишни, каптар учуришни хуш кўрган. Амирларидан Хожа Ҳусайнбек қўшиқ айтган, Қосимбек қавчин ҳазил-мутойибага уста бўлган².

Султон Аҳмаднинг яна бир укаси Султон Маҳмуд эса ҳар жиҳатдан акаси ва укасининг зидди бўлган. «Золим ва фосиқ эди»,— дейди Бобур³. Шеър ёзган, девон тузган. Бобур унинг шеърлари «суст ва бемаза эди, деб ёзади»⁴. Афтидан, Султон Маҳмуд ҳазил-мутойиба, кулгу шайдоси бўлган кўринади. Балки шеърлари ҳам шу руҳда ёзилгандир. Бобурга ёқмагани ҳам шундан бўлса керак. Нега деганда, Султон Маҳмуднинг саройида масхаралар тўдаси иш кўрган. Акаси ва укаси Хожа Аҳрорга эътиқод қилса, Султон Маҳмуд ўз масхаралари ёрдамида унинг устидан кулган экан. «Бобурнома» да ўқиймиз: «Бир неча масхара ва бевоб теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанё ҳаракатлар қилурлар эди»⁵. Султон Маҳмуд олти ой шоҳлик қилган, холос, бошқа вақтлар Астробод, Термиз, Чаганиён ва бошқа вилоятларга ҳокимлик қилган. Шу боисдан у эркин, тизгинсиз, шўх яшаган бўлса керак. Хожа Аҳрорни масхара қилинишига келганда шуни айтиш керакки, одатда масхаралар ҳеч кимни аямаган, ҳеч ким уларнинг кулгисидан қочиб қутилмаган; бироқ

¹ Бобур. Асарлар. Уч жилдик. II-жилд. Тошкент. Бадий нашр, 1963, 32-бет.

² Уша манба, 16—28-бетлар.

³ Уша манба, 39-бет.

⁴ Уша манба, 43-бет.

⁵ Уша манба, 43-бет.

кўпинча кулги тифига илинганлар ҳам хафа бўлишмаган, буни ҳазил-мўтойбага йўйиб индамай кетаверганлар. Феъли кенг Ҳожа Аҳрор ҳам шундай қилган бўлса керак. Заҳириддин Муҳаммад Бобур аслида жиддий санъатни ёқтирган, лекин баъзида масхараларнинг сўзларини эшитган, томошаларидан мароқланиб кулган. Унда нега бу ўринда Бобурнинг жаҳли чиқди, амакиси бўлмиш Султон Маҳмудни «бад эътиқод», «ҳаёси камроқ» деб, унинг қошидаги масхараларни «бебок» деб сўқди? Сабаби битта, у ҳам бўлса Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг масхара қилинишидир. Чунки бошқа темурийлар сингари Бобур ҳам Хожа Аҳрорни ўзининг пири ҳисоблаган, унга тил теккизиш, унинг устидан кулишни эътиқодсизлик, шаккоклик деб билган. Биз учун эса маълумотнинг ўзи жуда муҳим, қайсики халқ ўртасидагина эмас, балки айрим темурий подшоҳлар ва ҳокимларнинг саройларида ҳам махсус масхараларнинг тўдалари фаолият кўрсатганини тасдиқлайди.

Султон Маҳмуд Мирзонинг Бойсунғур, Султон Масъуд Мирзо деган ўғиллари бир муддат-бир муддат тахтда ўтирганлар. Шундан Бойсунғур Мирзони ҳазрат Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур меҳр билан тилга олишди. «Бобурнома» да ўқиймиз: «Адолатпеша, одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди... Настаълиқ хатини хейли хўб битир эди. Наққошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шейрни ҳам тавре айтур эди. «Одиллий» тахаллус қилур эди. Самарқандда Бойсунғур Мирзонинг ғазаллари онча шоеъдурким, кам уй бўлғай эдиким, Мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди»¹. Бойсунғур Мирзо шоир, хонанда ва созандага раҳнамолик кўрсатган.

Абулқосим Бобур ҳам шоирлар, хонанда ва созандаларга ғамхўрлик кўрсатган. Ўзи ҳам форсий ва туркий ғазаллар айтган. Мавлоно Абдусамад Бадахший, Муҳаммад Муоммой, Мавлоно Қамбарий, Мавлоно Бурҳониддин, ҳофиз Шарбатий унинг саховатидан баҳраманд бўлишган.

Хулласи калом, аксар темурий ҳукмдорлар боболари соҳибқирон Амир Темур анъаналарини давом эттириб, шаҳарсозлик, ободончилик ишларига алоҳида эътибор бериб, боғлар, саройлар ва томошагоҳлар қурилишини қанда қилмаганлар, ўз ёнларида шоирлар, табиблар,

¹ Бобур. Асарлар. Уч жилдлик, II- жилд. Тошкент, Бадий нашр, 1963, 103- бет.

мунажжимлар, тарихчилар, муҳандислар, хаттотлар, наққошлар, мусаввирлар, қуролсоз усталарни, шу билан бирга моҳир созанда, хонанда, ва раққос ва раққоса, кулги усталаридан ташкил топган ижодий гуруҳларни сақлаганлар. Кўп ҳолларда ўзлари ҳам нафис санъатнинг у ёки бу турида истеъдодларини намоён этганлар.

Қурилиш ишларига, санъат ривожига катта эътибор берган, раҳнамолик кўрсатган яна икки теурий ҳукмдорни алоҳида тилга олиш зарур. Шулардан бири Амир Теурунинг ўғли Умар Шайх Мирзонинг эвараси Ҳусайн Бойқародир. Маълумки, Ҳусайн Бойқаро Хуросонда 37 йил (1469—1506) ҳукмронлик қилиб, ҳунар, адабиёт ва санъатнинг кенг ривожланиши учун шароит яратади, туркий (ўзбек) тилини давлат тили деб эълон қилади, шахсан ўзи дўсти Алишер Навоий каби туркийда Ҳусайний тахаллуси билан ғазаллар битиб, девон тузади. Ҳусайн Бойқаро саройида ўрнатилган адабий ва бадиий муҳит шу қадар жозибали кучга эга бўлганки, кўпгина шахзодалар ва маликалар ҳам назм билан машғул бўлиб, аксар ўзбек тилида ижод қилганлар. Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида шахзодалардан Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ижодларини таърифлаб, намуналар беради. Айниқса, Шоҳ Ғариб ижодига меҳр билан қарайди, унинг шеърий девонидан учта ўзбекча, иккита форсча байтни мисол қилиб келтиради. Мана ўша байтлардан бири:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор,

Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор?¹

Умуман, илм-фан, маданият ва санъатда XV асрнинг биринчи ярмида асосан Мирзо Улуғбекнинг обрў-эътибори ва раҳнамолиги остида Самарқанд ҳар жиҳатдан етакчилик қилган бўлса, XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошида Ҳирот пешқадам бўлди. Урта Шарқда қандай бир истеъдод эгаси борки, Ҳиротга келган. Муаррих ва мунажжим дейсизми, муҳандис ва муҳаддис дейсизми, нозим ва носир дейсизми, хаттот ва мусаввир дейсизми, созанда ва хонанда дейсизми, қиссагўй ва воиз дейсизми, масхара ва муқаллид дейсизми, афсунгар ва зўргар дейсизми, дорбоз ва қўғирчоқбоз дейсизми — ҳар қандай истеъдоддан бу ерда етарли эди. Манбаларнинг кўрсатишича, Ҳусайн Бойқаро даврида

¹ Алишер Навоий. 12-т., 175-бет.

мингдан зиёд ижодкор фаолият кўрсатган. Албатта, бу ишларда буюк амир, вазири аъзам, борингки, оддий дўст ва мусохиб сифатида Ҳусайн Бойқаро қабатида турган ҳазрат Алишер Навоийнинг хизмати, ўрни ҳам жуда катта, қайсики бор ақли, истеъдодини, бор бисотини маданият, санъат ривожини йўлида сарф этган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишер-бекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай,»— деб ёзаркан, ҳақиқатга қилча хилоф қилмайди¹.

Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарида ёши, насаби, касби-кори турлича бўлган ва айни чоқда шеърят билан шуғулланувчи 459 та истеъдодли киши ҳақида маълумот беради. Улар орасида созанда, хонанда, воиз, шатранжчи, раққос, масхара, муқаллид, зарифлар ҳам анчагина. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома», Зайниддин Восифий «Бадоеъул воқеъ» асарлари билан ҳазрат Навоий маълумотларини янада бойитади ва тўлдиради.

Мана шу Ҳиротда яшаган минглаб истеъдодлар орасидан мавзуимизга алоқадор баъзи кишиларнигина эслаб ўтамиз. Чунки бу ҳақда Алишер Навоий ва Бобур ижодига оид тадқиқотларимизда батафсил сўз боради.

Манбаларда чолғучилар, хонандалар ва бастакорлар ҳақида кўп маълумотлар учрайди. Биз ҳам сўзни шулардан бошламоқчимиз. Чунки томоша санъатларининг бирон-бир тури, хили йўқки, у чолғусиз ўтган бўлсин. Ҳатто сайлгоҳларда, кенг майдонларда уюштириладиган кўпқари, пойга, қабоқ ўйин, чавгон, кураш, зўргарлик, дорбозлик каби томошалар ҳам карнай, сурнай, ноғоралар жўрлигида ўтган. Бу даврдаги халқ ашулаларининг аксарияти, ўн икки мақомнинг айрим қисмлари ўйинлар билан қўшиб ижро этилган. Масхара, муқаллид, афсунгар, кўзбоғловчи, найрангбоз кабиларнинг маъракалари ҳам куй ва усуллар билан йўғрилган. Ҳатто воиз, қиссагўй, дарвеш ва қаландарларнинг чиқишлари ҳам турли тоифа мусиқадан холи бўлмаган. Шу боисдан мусиқа ва у билан боғлиқ ижрочиларнинг эътибори сарбаланд эди. Кўпгина темирӣ шаҳзодалар ва маликаларнинг, олиму шоирларнинг мусиқа билан шуғуллангани, рисоалар ёзгани ана шундан. Алишер Навоий маълумотига қараганда, Бу Алишоҳ, Мир Муртоз, Хожа Шиҳобиддин, Абдуллоҳ Марворий, Мавлоно Биноий мусиқа ва адвор

¹ Б о б у р. Асарлар. Уч жилдлик. II- жилд, 248- бет.

(мусиқа назарияси) бобида рисола тасниф этишган¹. Айниқса, ҳазрат Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи му- сиқа» асари шуҳрат қозонган. «Бу фанда андоқ мунаққаҳ ва муфид рисола йўқдур»,— дейди Навоий².

Мумтоз ижрочилардан бири Мавлоно Соҳиб Балхий- дир. Алишер Навоий унинг «ўз ғазалларини ўз амалла- рига боғлагани», шундан хусусан «Чоҳоргоҳ» амали машҳур бўлгани, Жўги Мирзо шуни айттиришни хуш кўргани ҳақида ёзади³. Абдураҳмон Жомийнинг укаси Мавлоно Муҳаммад ҳам «адвор ва музиқий» илмида моҳир бўлган экан⁴. Хожа Юсуф Бурхон ўз шеърига ўзи куй боғловчи ажойиб бастакор сифатида таърифланади. Асли андижонлик. «Фақир музиқий фанида анинг шогир- димен»,— дейди Навоий⁵. Муҳаммад Али Ғарибий бир қатор созларни яхши чалар экан. «Уни ва усули хўб эрди. Музиқий илмидин ҳам хабардор эрди»,— дейди Навоий⁶. Мавлоно Солимий ҳам уд ва танбурда маҳорат кўрсатган⁷. Мавлоно Шайхий бастакорликда яхши ютуқ- ларга эришган. Навоий маълумотича, у бир муддат Ироқда яшаб, музиқада малака орттириб қайтган. «Ан- дин келганда, адвор ва музиқийга ҳам соҳиби вуқуф бўлиб келди»,— деб ёзади шоир⁸. Алишер Навоийнинг дўсти, мусоҳиби Паҳлавон Муҳаммад Гўштигир «музи- қий ва адвор илмида даврининг беназирини» бўлган, Неъматобод деган манзилда созанда-хонанда ва раққос тў- дасига бошчилик қилиб, музиқа ва томоша санъатлари- нинг ривожига муҳим ҳисса қўшган⁹. Яна Хожа Камо- лиддин Удий, Али Кармол деган хушнавоз чолғучилар ўтган¹⁰. Яна Хожа Абдуллоҳ деган киши қонун чолғусида уста экан¹¹.

Бу каби соз аҳлига Ҳусайн Бойқаро ҳам, Алишер Навоий ҳам саховат кўрсатган, мураббийлик қилган. Шуларнинг орасида, айниқса, Хожа Абдулло Марворий,

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш томлик. 14- том. Тош- кент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 58—59- бетлар.

² Уша манба, 59- бет.

³ Алишер Навоий. Асарлар, 12- т., 18- бет.

⁴ Уша манба, 27- бет.

⁵ Уша манба, 50- бет.

⁶ Уша манба, 66- бет.

⁷ Уша манба, 82- бет.

⁸ Уша манба, 104- бет.

⁹ Уша манба, 118- бет.

¹⁰ Уша манба, 122- бет.

¹¹ Уша манба, 144- бет.

Устод Қулмуҳаммад, Хожа Юсуф Андижоний, Мавлоно Шайхий, Шоҳқули Ғижжакий, Ҳусайн Удий, Ғулом Шодий, Паҳлавон Муҳаммад Бусаид ижро маҳорати билан алоҳида ажралиб турганлар. Чунончи, Алишер Навоий Қулмуҳаммаднинг мусиқада қобилиятини сезиб, унинг тарбияси билан махсус шуғулланган. Натижада у устод даражасига қўтарилган. Наққошлик, хаттотликдан яхши хабардор бўлган, «Нур» тахаллусида шеърлар битган. «Аmmo уд ва ғижжак ва қўбузни асрида онча киши чола олмас»,— дейди Навоий¹. Бобур ҳам Навоийга қўшилиб: «Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлагон эмастур»,— деб Устод Қулмуҳаммаднинг бастакорлик фаолиятини юқори баҳолайди².

Демак, Ҳусайн Бойқаро даврида унинг, шаҳзодаларнинг хос мажлисларида, халқ орасида уд, қонун, най, чанг, ғижжак, танбур, қўбуз сеvimли чолғулардан бўлиб, уларни чалишда кўпгина чолғучилар юксак маҳоратга эришган. Юқори савияли ижрочилар оддий машшоқлик билан қаноатланмай, куйлаган, эски куйларга янги ғазаллар боғлаган ёхуд янги куйлар ижро қилиб, ўн икки мақом таркибига қўшганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам уларга дойрада усул бериб туришганки, бу уларни рақс ҳаракатларига ундаган. Ҳусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш буюк раққос Саййид Бадр ана шундай созанда ва хонандалар жўрлигида рақсга тушган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур унинг тўғрисида шундай деб ёзади: «Саййид Бадр «бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди»³. У мавжуд рақсларни ўзлаштириш билан чекланмаган, балки рақсларини ўзи ижод қилган. Бобурнинг «Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур» деган гапи шунга ишорадир»⁴. Бобур 1506 йилда Ҳиротда 20 кун меҳмон бўлиб турар экан, Музаффар Мирзо ҳузурда Саййид Бадр рақсини ўз кўзи билан кўрган ва унинг чинакам ижодкорлигига яна бир карра амин бўлган. «Бобурнома» даги маълумотга кўра, Музаффар Мирзо саройида иш кўрган Жалолиддин Маҳмуд найчи, Шоди чангчи, Ҳожи Ҳофиз, Миржон Ҳофиз, Катта Моҳ, Кичик Моҳ исмли масхаралардан

¹ Уша манба, 139- бет.

² Б о б у р. Асарлар, II- жилд, 265- бет.

³ Б о б у р. Асарлар, II- жилд, 252- бет.

⁴ Уша манба, 252- бет.

иборат созандалар тўпи Саййид Бадрга ҳам жўрнавот бўлишган. Утиришлардан бирида Юсуф Али кўкалдош ҳам ўйнаган. «Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди»,— деб ёзади Бобур бу хусусда¹. Шубҳа йўқки, ҳофизлардан бири дойра билан усул бериб, Катта Моҳ ва Кичик Моҳ қарсақ чалиб туришган. Алишер Навоийнинг «Хамса» сига ишланган расмлардан бирида Бадиуззамон Мирзо созанда ва хонандалар қуршовида боғда ўтирган ҳолда тасвирланади, кўлларида ғижжак, чанг, рубоб ва дойра². Бинобарин, Бадиуззамон саройида ҳам яхшигина созанда, хонанда тўдаси фаолият кўрсатган, базмлардан бирида Бобур Мирзо ҳам қатнашган, бироқ афсуски, санъаткорларни номма-ном эсламайди.

Зайниддин Восифий Хожа Муҳаммад ва Хожа Ихтиёр деган савдогарларнинг карвони билан Хуросондан Мовароуннаҳр мулкига йўл олган Қосимали Қонуний, Жигарий Чангий, Саййид Аҳмад Ғижжакий, Муҳибали Болобоний, Ҳасан Удий, Устод Ҳусайн Нойй, Шоҳқосим Нойй, Мир хонанда, Мақсудали раққосдан иборат ижодий гуруҳ, уларнинг йўлда Ҳусайн Бойқарога тегишли манзиллардан бўлмиш Чилдухтаронда катта томошаси ҳақида қизиқарли маълумот беради. Амударё бўйида ҳам улар бир базм тузишган. Машшоқлар жўрлигида, Мир ҳофиз оҳангида Мақсудали раққос ўйнаган, карвондаги беш юз киши — томошабин, Мир ҳофиз тўда раҳбари бўлган кўринади, чунки ҳар гал аввало унга илтижо қилишади¹.

Манбалардан яна шу нарса маълумки, созанда ва хонандалар баъзилари мутасаввиф бўлишган, асосан нақшбандия тариқатига эргашиб, зикри само қилиб туришган. Шундай пайтларда улар соз чалиб, хонишу нола қилиб, худони ёдлаш, унинг руҳига туташиб ҳаракатида бўлишган. Ўртада ҳалқа ҳосил қилинган, рақс ҳаракатларини ишлатиб (ер тепиб, кўлларини кўтариб, ўнг ёнга томон йўналиб), оллоҳ номларини қайтариб, ҳажр қилиб айланганлар. Шайх, бир-икки созанда ва ҳофиз ўртада бўлган. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ҳузурларида ҳам, Паҳлавон Муҳаммаднинг Неъматободдаги томошагоҳида ҳам диний руҳдаги бун-

¹ Уша манба, 277- бет.

² Г. Пугаченкова, Л. Ремпель. История искусств Узбекистана.— М., 1965, с. 347—348- бет.

³ Зайниддин Восифий. Бадоеъул воқоъ. Форсийдан Н. Норқулов таржимаси. Тош. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 10—13- бетлар.

дай йиғинлар ўтказиб турилган. Бу соҳада камолга етганлар ҳам кўп бўлган экан. Шулардан бири Мавлоно Муҳаммад Табодконийдир. «Ҳар қачон самоғға кирса эрди,— деб ёзади Навоий,— бовужуди улким, усул қондаси била ҳаракоти мувофиқ эрмас эрди, аммо халойиқға ондоқ асар қилурким, кўп эл йиғлар эрдилар»¹. Паҳлавон Муҳаммад ҳам бу соҳада комил бўлган. Зикру само манзараси Камолиддин Беҳзоднинг «Рақси даровиш» («Дарвешлар рақси») номли мўъжаз расми туфайли бизгача етиб келган. Абдурахмон Жомийнинг бир қўлёзмасига ишланган мазкур расмда жазавага тушаётган дарвешлар гавдаланади. Бир ёнда ўрта ёшар дойрачи, найчи йигит ва қарсак уриб ашула айтаётган ўспирин. Улар кўтаринки руҳиятли, завқли бир ҳолатда тасвирланган².

Ҳусайн Бойқаро даврида қиссагўйлик, воизлик, маддоҳлик каби анъанавий театрнинг ўзига хос турлари яхши ривожланган. Улар жўшқинлиги, жиддийлиги, руҳиятга таъсир этиши билан зикру самога ўхшайди. Аммо бир даража диний талқинлар билан боғлиқ бўлса-да, улар зикру самога ўхшаб бир гуруҳ тариқат аҳлигагина мўлжалланган эмас, балки ҳаммага хизмат қилувчи ўзига хос томошалардир; уларда етакчи ижрочи бутун борлиги — сўзга усталлиги, овози, ҳиссиётлари, нигоҳи, тана ва қўл ҳаракатларини ишга солиб, атрофини қуршаб турган ҳар хил тоифадаги кишиларнинг руҳиятига таъсир кўрсатиб, уларни бир-бирларига яқинлаштиради. Албатта, қиссагўйлик, воизлик, маддоҳлик ҳам ўзаро фарқ қилган, ҳар қайсисининг ўз мавзуси, ўз қаҳрамонлари, ўз бадий шакли ва тасвирий воситалари бор. Қиссагўйлар халқ қаҳрамонларига айланиб кетган Юсуф, Ҳамза, Дороб, Абомуслим, Мажнун, Фарҳоду Ширин ҳақидаги дostonларни воқеалар, вазиятлар ва ҳолатларнинг ич-ичига кириб ҳикоя қилган бўлсалар, воизлар муайян диний-ахлоқий мавзуда ёхуд пайғамбарлар, азиз-авлиёлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи мавзулардан бирида ваъз айтиб, мавзунини ёрқинроқ ва таъсирлироқ ёритиш учун овоз ҳам тана ҳаракатларидан, мусиқа ва шеърятдан фойдаланган ҳолда мўмин-мусулмонларни инсофга, диёнатга чорлаганлар; маддоҳлар эса кўча-кўй ва бозорларда, зиёратгоҳларда маърака тутиб,

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 12-т., 33-бет.

² О. Усмонов. Камолиддин Беҳзод ва унинг нақшошлик мактаби. Тошкент, Фан, 1977, 77-бет.

динни тарғиб, ҳокимиятни мадҳ этиш билан шуғулланиб, бунда кўпроқ Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёв, Хожа Аҳрор ҳикматлари, кароматларига таяниб иш кўрганлар. Воизлар ўзаро тортишган, назойир деб аталувчи шогирдлари билан савол-жавоб ҳам қилишган, баъзан галма-гал соз ҳам чалишган экан. Ўз-ўзи ёки кўмакчи созанда билан савол-жавоб (диалог) қилиш қиссагўйлар ижодида ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Маддоҳлар эса баъзида ромчилар (масалан, илон ўйнатувчи) билан бирга маърака тутиб, улар ўртасида савол-жавоб вужудга келган.

Қиссагўйлик, воизлик ва маддоҳликда малака ортирган кишилар сероб бўлган. Манбаларда, айниқса, воизларнинг номлари кўп учрайди. Биргина Алишер Навоийнинг ўзи Мавлоно Муҳаммад Табодконий, Хожа Муайян Меҳна, Мавлоно Риёзий, Мир Саид гўянда, Ҳусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз каби машҳур воизларни тилга олади.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг ёйилган бутун бир кулгу театри фаолияти диққатга сазовор. Бу ўринда масхаралар, муқаллидлар, мўъшабидлар, қуш ва ҳайвонларни ўйнатувчи ромчилар, кўғирчоқбозлар назарда тутилмоқда. Шунингдек, бадиҳа йўли билан ҳазил-мутоъйба (бу бадиҳагўйлик, зарофат дейилган) қилиб, ўзаро ёхуд мажлис ва маъракаларда беллашувчи зарифлар ҳам кулги бобида пешқадам бўлишган.

Масхаралар 4—5 киши бўлиб юришган, тўйларда, байрамларда хизмат қилишган, ўз чиқишларида ҳаётий воқеаларни ҳазил ва ҳажв воситалари билан бўрттириб, кулгили қилиб акс эттиришган, махсус кийим-кечак, ниқоб, пардоз, бош кийими, буюмлардан фойдаланишган. Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур саройларида, Алишер Навоий мажлисларида Гиёс масхара (асилзода Сайид Гиёсиддин) хизматда бўлган экан.

Муқаллидлар чоғроқ йиғинларда (меҳмонхона ва махсус зиёфатларда) якка ҳолда одатда ўз расмий кийимларида чиқишган, қуш ва ҳайвонларга тақлид, аниқ кишиларни ҳазил-мазах қилишган. Бу соҳада Абдулло Девона, Хожа Деҳдор, Амир Низом муқаллид, Мир Муртоз (Вали Шалойин) деганлар танилган.

Махсус йиғилишларда гап (лутф, қочирим, сўз ўйини) билан ёки дафъатан шеър тўқиб бир-бирларини унчамунча чандиб, кўп ҳолларда майин кулги, онда-сонда қаҳқаҳа уйғотувчи ҳодиса зарофат (ҳозирги аскияга

яқин) деб, уларда қатнашувчилар зариф (ҳаззол, шўх) деб аталган. Мавлоно Абдулвосеъ зарофатда юксак маҳоратга эришган экан. Шу билан бирга Мавлоно Бурхон, Соҳиб Доро, Мавлоно Муҳаммад Бадахший деган яхши зарифлар ўтган. Ҳазрат Навоий мусоҳиблари орасида Мир Сарбарахна, Мавлоно Юсуф Бадеий, Мавлоно Сафоний, Мавлоно Гадоний деган асли андижонлик шоиру фозиллар бўлиб, улар зарофат мажлисларида туркигўйлик қилишган.

Соз, нағма ва усул аҳли базм, маросим ва байрамларда биргаликда ўйнаганлар. Баъзи бир мўъжаз расмларда шундай манзаралар тасвирини кўрамиз. Султон Муҳаммад деган мусавирнинг Ҳофиз «Девон»ига ишлаган расмлари орасида бир миниатюра бунга мисол бўла олади. Томоша Ҳусайн Бойқаро қасрларидан бирининг олдидаги майдонда ўтмоқда. Тўрда созандалар: ўртада ғижжак чалаётган саллали мўйсафид, унинг ўнг ёнида чўккалаб ўтирган уч киши, бири дойра чалиб, қолган иккитаси қарсақ чалиб жўровоз бўлиб ашула айтмоқда, учаласи ҳам устларига пўстак ёпиниб олган, бошларида чўққайма қалпоқлар. Ғижжакчи мўйсафиднинг сўл ёнида эса яна бир дойрачи ва узун най (дудук) чалаётган созанда, уларнинг ўртасида кайфи ошиб ётиб қолган кокилдор раққос. Майдоннинг олди томонида бир кекса киши билан навжувон тақлид усулида рақсга тушмоқда. Атрофда бири мудраган, бири ёнбошлаган, бири ҳатто ётиб ухлаётган кайфи тарақ одамлар. Хуллас, тасвирда икки масхара, уч муқаллид, бир раққос ва уч созандадан иборат ўзига хос тўда томошаси ўз аксини топган.

Абдураҳмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» қўлёзмасига ишланган расмлардан бирида ҳам Ҳиротдаги томошасозлар тасвирланган. Улар гўё туядаги маофада келаётган Зулайҳо ва от минган Юсуфнинг висол онларини нишонлашга ошиқаётгандай. Унг ёнда олдинда икки дойрачи ва бир найчи, уларнинг усулига ўйинга тушаётган учта турли ёшдаги болалар. Сўл томонда, юқорида чўққи қалпоқли ўсмир дойрачи, ҳўкиз ниқобини бошига кийиб олган йўғон эркак ва устида шолвор, бошида мўғулча қалпоқ кийган яна бир киши, пастда — отга миниб келаётган катак чопон ва чўққи қалпоқли серсоқол киши. Яъни бу ўринда ҳам ўн кишидан ташкил топган масхара, муқаллид ва раққослар гуруҳини кўрамиз.

У даврда қовурчоқ ўйин ва унинг «Чодир жамол»,

«Чодир хаёл», «Фонус хаёл» турлари кенг танилган. Ижрочилари «қовурчоқчи», «луъбатбоз» деб аталган. Бу тўғрида Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида, Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида кўпгина қизиқарли маълумотлар сақланган. Аммо ҳозирча бирон-бир қўғирчоқбознинг исму шарифини аниқлай олмадик. Балки бундай эътиборсизлик саройларда қўғирчоқбозларнинг махсус тўдалари иш кўрмаганидан, улар асосан халқ орасида яшаганидан келиб чиққандир. Лекин қандай бўлмасин, қўғирчоқ ўйин жужуқдан тортиб мўйсафидгача, аёлу эркак — барчага хизмат қилган. Байрам, тўй, ҳайит кунлари саройларда ҳам қўғирчоқ томошалари кўрсатилган, албатта.

Дор ўйин, кўз боғлаш, афсунгарлик, чавандозлик, айиқ, маймун, эчки, туя, эшак, илон ўйнатиш, муаллақ, ёғоч оёқ, ёғоч от ўйинлари, олов пуркаш, чинни ўйин, ҳуққабозлик каби хилма-хил жанглари ўз ичига олган халқ анъанавий цирки ҳам бу даврда тараққий этган. Бу хусусда манбаларда кўплаб маълумотлар, қайдлар, таърифлар сочилган. Шундан Зайниддин Восифийнинг «Бадоеул-вақоеъ» асарида Бобо Жамол деган найрангбоз, ромчига берилган муфассал таъриф-тавсифларга дуч келамиз. Маълум бўлишича, Бобо Жамолнинг кўк эчкиси номи айтилган одамни топиб, ўғрини ушлаб бераркан. Шунингдек, у туя, эшак, маймун, ғаройиб қуш билан ҳам томоша кўрсатаркан, ўз томошаларини мўъжаз ҳикоялари, таърифлари, изоҳлари, танбиҳлари, хулосалари, томошабинлар билан савол-жавоблари билан қизитиб бошқариб бораркан. «Унинг усули тугал ва қобилияти таърифдан ташқари эди», — дейди Восифий¹.

Ниҳоят, бу даврда пойга, кўпкари, отдан ағдариш, қиз қувиш, чавгон, қовоқ ўйин, тирандозлик (камондан ўқ узиб нишонга теккизиш), куч синаш, кураш каби майдон томошалари ҳам кенг ёйилган. Паҳлавон Муҳаммаднинг Неъматободдаги такахонасида юзга яқин куштигир (полвон) курашга шай бўлиб туришаркан. Булардан ташқари, тўйларда, сайлларда хўрозларни, қўчқорларни, туяларни уриштиришган.

Алалхусус, тахтга ўтирган аксар темурий подшоҳлар ва бўлак шаҳзодалар соҳибқирон Амир Темур тамойиллари ва одатларини ўзлаштириб унинг йўлидан юрган-

¹ Қаранг: Н. Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, 1974, 48-саҳифа.

лар, давлат ишларини биринчи ўринга қўйиб, жиддий ишларга рағбат кўрсатганлар, майшатга, ўйин-кулгига ортиқча берилмаганлар. Темурий подшоҳларнинг ҳар қайсиси оддий инсон сифатида ўз феъл-атвори, эътиқоди, майллари, интилишларига эга бўлган, ниманидир ёқтирган, ниманидир хуш кўрмаган. Аммо давлатни бошқаришда, маданият, санъат соҳасида Амир Темур ўрнатган тартибот, қоидалар, расм-русумлар улар томонидан давом эттирилиб, муайян анъаналарга айланган. Ҳаммалари ҳам илму ҳунар, санъат аҳлларини рағбатлантириб, уларнинг истеъдоди ва асарларидан кенг миқёсда фойдаланиб келганлар.

Айнан шу даврда мусиқа назарияси ва амалиёти, воизлик, томоша санъатлари, кураш ва зўргарлик бўйича илмий рисоалар, ижодкорлар ва ижрочилар ҳақида тазкиралар яратилди.

Бундан ҳам муҳими шуки, айнан шу даврда Амир Темур замонидеёқ шакллана бошлаган томоша санъатлари тизими ниҳоясига етади.

Ниҳоят, келиб чиқиши Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳга бориб тақалувчи, Фарғона ҳокими Умаршайх иккинчининг ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам соҳибқирондан қолган урф-одат ва тартибларга амал қилиб, туркий (ўзбек) тил, адабиёт ва санъат масалаларига етарли эътибор берди, буюк шоир, носир, хаттот, мусиқа илмининг билимдони сифатида шуҳрат топди, ўз атрофига олиму фозиллар, санъаткорларни тўплаб, уларга раҳнамо бўлди. Афсуски, Бобур жондан азиз ватани — Фарғона водийси ва Мовароуннаҳрда узоқ ҳукмдорлик қилолмади, бу мамлакат маданиятига истаганича ҳисса қўшолмади, аммо ўзи тузган «Кобул улуси» ва Ҳиндистон салтанатида катта қурилиш ва маданий ишларни амалга оширди. Андижон, Тошкент, Самарқанд, Кешнинг олиму фозиллари, шоиру санъаткорларини ўз саройига муттасил жалб этиб бориб, ўзбек, тожик, форс, афғон, ҳинду маданиятлари ўртасида ўзаро таъсир ва ўзаро бойишнинг янада кучайишига замин тайёрлади. Бобурийлар даврида шу асосда янги маданиятлар вужудга келди. Томоша санъатлари соҳасида ҳам шундай жараёнлар кузатилади.

У яратган «Бобурнома» асари Мовароуннаҳр, «Кобул улуси», Хуросон, Ҳиндистон тарихи, табиати бўйича, шу мамлакатларда XV асрнинг охири ва XVI асрнинг 30 йили орасида яшаган элатлар, халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, санъати, оғзаки ижоди, байрамлари,

маросимлари, томошалари бўйича ишончли ва мўътабар манбадир. «Бобурнома» ни варақлар эканмиз, тожу тахтидан айрилиб, темурзодаларни бирлаштиролмай, юртидан қувилиб, умри от устида жангу жадалларда кечган бўлса-да, Бобурнинг ҳар куни, ҳар қадами, ҳатто уруш кезларида ҳам нафис санъатлар билан ҳамнафасликда ўтганини кўрасиз. Қайси юрт, қайси манзилга бормасин, ўша жойни кўркам, обод қилишни ўйлаган. Умуман, Бобур табиатдаги, инсондаги, жамиятдаги гўзалликни бутун борлиғи билан чуқур идрок этган. Шу сабабдан у ўз атрофига шоирларни, олиму фозилларни, муҳандисларни, ҳунарманд усталарни, санъаткорларни (Бобур уларни «аҳли нағма» дейди) тўплаган, уларга ғамхўрлик кўрсатган; паҳлавонларни курашга солиб, бўлак майдон томошаларини уюштириб турган. Шунинг таъкидлаш керакки, подшоҳ Бобурга, унинг девони ва лашкарбошиларига ўзига хос санъаткорлар дастаси хизмат қилган. Буни, айниқса, Бобурнинг Кобул атрофидаги юришлари таърифида яққол кўриш мумкин. Мазкур дастада Рухдам, Бобожон Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли деганлар бўлган экан. Булар асосан созанда, хонанда ва ўйинчилардир. Ора-чора уларга муқаллид ва масхаралар қўшилиб турган. Чунончи, 1505 йил ёзида Кобул яқинидаги Чинор боғидаги суҳбатда Ғиёс масҳара қатнашган¹. Бундан ташқари подшоҳ ўз кайфиятига қараб бир ёки икки-уч санъатчи хизматидан ҳам фойдаланиб турган: қисса эшитган, бирон-бир моҳир созанда чолғусини ёхуд хонанда хонишини тинглаган. Чунончи, 1905 йил баҳорда Қўш Нодир ўлганида Нурулло танбурчининг, 1907 йил ёзида саҳар чоғи Нурбек удчининг наволаридан завқ олгани маълум². 1510 йилда эса Бобур Рухдам ва Тенгриқули билан солда дарёда сузади, сол тошга урилиб, ҳамма сувга қулайди, лекин Бобур Мирзони асраб қолишади. «Бобурнома расмлари» (Тошкент, 1976) мураққасидаги 49-расмда айнан шу манзара тасвирланган. Кейин қирғоққа чиқиб солчи Мир Муҳаммаднинг уйида кўнгилхушлик қилишади. Тенгриқули дойра чалади, Рухдам рақсга тушади³. 1519 йили Боғи Вафода Мулло Ёрак ижросида панжгоҳ мақомига боғлаган нақшини тинглайди. Унинг маҳоратидан Бобурнинг илҳами

¹ Б о б у р. Асарлар, 3-т., 56-бет.

² Б о б у р. Асарлар, 2-т., 228-бет; Асарлар, 3-т., 51-бет.

³ Б о б у р. Асарлар, 3-т., 62—63-бетлар.

жўш уриб ўзи ҳам қўлга соз олиб, «Чоргоҳ» савтини боғлайди¹.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур зарофатга, ҳазил-мутойибага ҳам баъзан эътибор берган. Ўз яқинлари билан кўпинча Андижон шеvasида ҳазил-мутойиба қилиб турган. Шулардан бири Дарвеш Муҳаммад сорбондир. Бобур уни «хослар таянчи, итхос эгаларининг зубдаси (сараси)» деб атайди². Бундан ташқари, Мир Ғиёс, Вайс Лоғарий, Амир Айюб деган зарифлар бўлган экан.

Гарчи саройида масҳара ва муқаллид тўдаси бўлма-са-да, Заҳириддин Муҳаммад Бобур бундай кулги намо-яндалари санъатидан ҳам баҳраманд бўлиб турган. Юқорида тилга олинган Ғиёс масҳара, шунингдек, Бобо-жон Қанбузий, Турди Муҳаммад, Мулло Шамс, Муҳаммад Парғарий, Гадоий Муҳаммад деган кулги усталари-нинг Бобур Мирзо мажлисларида иштироки шундан далолат беради. «Бобурнома» да Хулҳул энага деган аёл масҳара ҳам тилга олинади. «Хулҳул энага келиб, менга бисёр шалойинлиқлар қилди», — деб ёзади Бобур³.

«Бобурнома» да йўл-йўлакай бўлса-да, санъат ва ҳунармандчиликнинг кўпгина турлари, шу жумладан мусиқа ва томошалар юзасидан берилган маълумотлар қимматлидир. Айниқса, Хусайн Бойқаро замондаги Хирот адабий-бадий муҳитини ихлос билан ёритади. «Нағма аҳли» ни муфассал таърифлайди. Хиротда кўргани осори — атиқаларни бирма-бир тилга олади. Шулар ичида Неъматобод, Суфаи Тирандозон, Тарабхона, Кўшк, Муқаввийхона, Савсанихона деган манзилларни эслаб ўтадики, булар томошагоҳлардир.

Бобур ўз эсдаликларида Ҳиндистоннинг маданияти, табиати билан бир қаторда ҳиндуларнинг санъатига ҳам бирмунча ўрин ажратган. Шу жиҳатдан 1528 йилда Раббиул-охирнинг олтисида Аграда берилган катта тўй баёни эътиборлидир. Оролда маст туялар ва филларни, сўнгра қўчқорларни уриштирадилар. Уларга полвонлар-нинг беллашувлари уланиб кетади. Ош тортилгандан сўнгра ҳинду «бозигарлари» келиб, «ўйинлар» (Бобур ата-малари) кўрсатадилар. Бобур уларга лол қолади, шу боис ўйинларни бирма-бир таърифлайди⁴.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзи асос солган империяда катта бобоси Амир Темур тартиблари, амалларини

¹ Уша манба, 76—77- бетлар.

² Уша манба, 294- бет.

³ Уша манба, 71—72- бетлар.

⁴ Уша манба, 227—230- саҳифалар.

жорий этди, ўғиллари ва лашкарбошиларига сингдирди. Мовароуннаҳр санъати анъаналарини давом эттиришга ҳаракат қилди. Ўз саройига Самарқанд, Андижон, Ахси-кент, Тошкент ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шахарларидан муттасил санъаткорларни жалб этиб турди. Аммо Мовароуннаҳр маданий ҳаётига энди таъсир этаолмас эди. Чунки қанча ҳаракат қилмасин, темурийларни бирлаштира олмади, Амир Темур империясини сақлаб қола олмади. Мовароуннаҳрнигина эмас, Хуросонни ҳам Шайбонихон босиб олди. Шундан кейин, айниқса, Мовароуннаҳрда мутаассиблик кучайиб кетди. Дунёвий илмлар, деворларни туркум расмлар билан безаш анъанаси, тантанавор ва оммавий байрамлар, хотин-қизларнинг эр-йигитлар билан бирга базм ва йиғинларда иштирок этишлари, умуман санъатда инсоний ҳис-туйғуларни куйлаш барҳам топа бошлади. Бу жараён Мовароуннаҳрда Мирзо Улуғбек қатлидан кейин бошланиб, йил сайин кучайиб борган эди, Шайбоний истилоси эса дунёвий илмлар ва санъатларни узил-кесил тараққиётдан тўхтатди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Амир Темур салтанати Амударёдан иккига бўлиниб, ҳар бўлаги ўзича мустақил яшай бошлаган эди. Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий туфайли Амир Темур анъаналари яшаб келди, диний илмлар (фикх) ва шу руҳдаги санъат билан бирга дунёвий илмлар (тарих, тиббиёт, ҳуқуқ, мантиқ, тилшунослик, назм илми, илми мусиқий ва адвор каби) ва санъат турлари ривожланди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур XVI асрнинг илк чорагида шу тараққиётни сақлаб туриш ҳаракатида бўлди. Мовароуннаҳр бошқа йўлдан кетди, Ҳ. Вамбери сўзи билан айтганда, бу ерда «фақат диний илм ва тасаввуф билангина шуғулландилар»¹.

Амир Темур ва темурийлар даври маданият, санъатда, шу жумладан ўйин ва томошалар бобида ҳам олтин даврдир. Айнан шу даврда томошаларнинг бутун бир тизими қарор топди. Темур ва темурийлар гарчи сунний мазҳабига эътиқод қилган бўлсалар-да, маданиятли, маърифатли бўлишга, жамият ҳаётини гўзаллик, санъат намуналари билан безашга, китобларни, биноларни рангли тасвирлар, нақшу нигорлар билан зийнатлашга, ёруғ дунё неъматлари ва шодликларидан тўла-тўқис лаззатланишга интилдилар. Бу даврда томоша санъатларининг кескин тараққий топиши ва тизим сифатида шаклланиши ана шундан.

¹ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. 71-бет.

УЙИН ВА ТОМОШАЛАР ТИЗИМИ

Манбаларнинг кўрсатишича, Темур ва темурийлар даври томоша санъатларида ҳунармандларнинг ўрни ва мавқеи баланд бўлган. Аксарият малакали санъаткорлар касиб-ҳунармандлар орасидан етишиб чиққан. Айрим истеъдодли кишилар ҳам санъат, ҳам ҳунар билан шуғулланганлар. Айрим у ёки бу санъат турини ўзларига касб қилиб олган ва шу соҳада юксак маҳоратга эришган кишилар етакчи бўлишган, албатта. Айнан мана шундай ном қозонган усталар Амир Темур, темурийлар, вилоят ва шаҳар ҳокимларининг саройларида гуруҳ-гуруҳ, тўп-тўп бўлиб хизмат қилишган. Уларнинг санъатидан ҳатто ўша даврда аҳолининг бир неча тоифасини ташкил этган сайдлар, уламолар, мутасаввифлар, мударрислар, мактаб ва мадрасаларнинг толиблари ҳам кенг миқёсда фойдаланишган. Қўйингки, барча табақалар, бутун халқ томошасозлар санъати, маҳоратидан баҳраманд бўлган. Чунки томошасозлар халқ сайллари ва тўйларида, давлат томонидан уюштирилган байрамларда, тор доираларда ўтадиган базмларда фаол қатнашганлар. Бугина эмас, профессионал ижрочилар махсус томошагоҳларда ёки бўлмаса шаҳар ва қишлоқ майдонларида, бозор жойларида тутган маъракаларида ўз маҳоратларини намойиш этганлар.

Шаҳарлар ва ҳунармандлар яшайдиган йирик қишлоқларда санъат аҳли ҳам ҳунармандларга ўхшаб жамоаларга уюшиб (касаба, фирқа) ижод қилган, маҳалла-маҳалла бўлиб яшаган. Ҳар қайси санъатнинг тартиб-қондалари, ахлоқий тамойиллари ишлаб чиқилган ва махсус рисоаларда битилган. Ҳар тўпнинг ва умуман касабанинг оқсоқоллари мана шу рисоаларга таяниб иш юритишган. Шогирд тайёрлаш, уста-шогирд муносабатларининг бутун бир тизими жорий этилган. Шаҳарлар, туманлар ва вилоятларда санъаткорларнинг ҳаёти ва фаолиятини муҳтасиблар назорат қилиб туришган. Буни Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» дostonи-

да берилган бир масхаранинг фожиаси ҳақидаги ҳикоятдан биламиз. Унда масхара бошига тож кийиб, шоҳ қиёфасида майдонга чиққани учун муҳтасиб томонидан жазоланади:

Бу маҳалда муҳтасиблар еттилар,
Ул гулу ҳарён ҳазимат эттилар.

Туттилар ҳиндуи нофаржомни,
Ҳашвлиғда нодири айёмни.

Табли бирла тожини синдурдилар,
Дарра аъзосин яланглар урдилар.¹

Афтидан, ўша замонларда шоҳ қиёфасида кўриниш, шоҳни тақлид қилиш манъ этилган бўлса керак. Ҳиндистондан келган бечора масхаранинг бундан хабари бўлмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, байрам, сайл, тўй, маъракаларнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий асослари амалий жиҳатдангина эмас, назарий жиҳатдан ҳам ишлаб чиқилган. Чунончи, Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарининг 6-бобини маърака маъноларига бағишлайди. Шунда ёзишича, маърака аслида жанггоҳдир, лекин кўчма маънода у — «одамлар тўпланадиган ва ҳар хил шахслар ўртага чиқиб, қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзеъдир»². Унда маърака тузувчи ва маъракада бўладиган сўзлар, ҳаракатлар, томошаларни қабул этадиган халойиқ бўлади, бири «файз етказса», иккинчиси «файз олади». Бу учун маърака жойи кенг, баҳаво ва тоза бўлиши керак. Маърака тузувчи маъракага покланиб яхши ният билан кириши, одамларга ёқиш учун очиқ юзли, ширинсухан, сертабассум бўлиши, йиғилганлардан ҳиммат ва мадад тилаши, устозларни, ўша жойдан ўтган азиз-авлиёларни ёд олиши, дуои фотиҳа ўқиб, ҳаммага яхшилик тилаб, ҳунарини кўрсатиши лозим. Ҳунарини намойиш қилаётганида сўзларни шундай бурро, равон ва маъноли айтсинки,

¹ Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 57-бет.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н. Комилов таржимаси.— Т., 1994, 74-бет.

«эшитувчиларнинг кўнгли роҳатлансин», умуман, маърака тутувчилар имон-эътиқодли, карамли, саховатли, сабрли, ҳалим, андишали, тавозеъли, хоксор бўлсинлар¹.

Ҳусайн Воиз Кошифий маърака тутувчиларни уч тоифага, яъни сўз аҳли, зўр аҳли ва ўйин аҳлига ажратади ва ҳар тоифага алоҳида-алоҳида таъриф-тавсиф беради. Шу жумладан, сўз аҳлига маддоҳлар ва ғазалхонларни, қиссагўй ва қиссасозларни, ҳатто мешкобчи, дорифуруш, газмолфурушларни ҳам киритади. Хилма-хил ижрочи, беллашувчи, ўйинчиларнинг маъракалари, маҳоратлари тасаввуф руҳида талқин қилинади. Кошифий шундай талқинга сифмайдиган масҳара ва тақлидни умуман тилга олмайди. Ҳолбуки, Темур ва теурийлар даврида шаҳарларда юзлаб масҳаралар ва муқаллидлар яшаган. Ғиёс масҳара санъатидан, масалан, аввалида Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, сўнг Заҳириддин Муҳаммад Бобур баҳра олганлиги, муқаллид Хожа Деҳдор билан Абдулла Девона, Зариф Абдулвосеъ Мунши ўз маҳорати билан Ҳусайн Бойқаро мажлисларини безаганлиги маълум². Кошифий ҳатто соз аҳли ва рақс санъатини ҳам четлаб ўтади. Зотан у тариқат аҳли кўзини «шаҳват кўзғовчи суратлардан», қулоғини ғийбат, бўҳтон, фойдасиз фаҳш сўзлардан, тилини «мазах-масҳара қилиш ва ҳазил-ҳузулдан», қўлини озору хиёнатдан, қоринини ҳаромдан, оёғини золимлар эшигига, қиморхона ва бошқа нолайиқ жойларга боришдан асраши лозим деб билган.

Мана шу юқорида тилга олинган санъатлар ва ўйинлар халқнинг йил боши — Наврўз, меҳргон каби мавсумий байрамлари, туғилиш, хатна ва раста тўйлари, уйланиш, касб-ҳунар, илм ва деҳқончилик билан боғлиқ маросимлар, давлат томонидан уюштириладиган тантаналар, баъзан рамазон ва қўрбон ҳайитлари бир жойга тўплаган, юзлаб-минглаб ижрочиларни — малакали ва ҳавасманд созанда, хонанда, раққосларни, кулги усталарини, дорбозлар ва найрангбозларни, чавандозларни, спорт ўйинлари усталари ва ишқибозларини бир муддат (уч кундан икки-уч ойгача) муайян шароитларда, руҳий ҳолатларда бақамти яшаб, маънан бир-бирларига яқин-

¹ Ўша манба, 74—75-бетлар.

² М. Қодиров. Алишер Навоий ва томоша санъати. «Санъат», 1991, № 2, 3—4-бетлар; ўша муаллиф. Бобур масҳара ва раққослар ҳақида. «Гулистон», 1994, № 2, 14—15-бетлар.

лашишлари, ўзаро таъсирланишларига кенг йўл очган. Байрамлар, маросимлар, сайллар, намойишлар фақат ижрочиларнинг эмас, умуман, халқнинг бирдамлигини кучайтиришга хизмат қилган. Амир Темур ва темурий подшоҳлар, шаҳзодаларнинг тўй ва байрамларга катта эътибор бериб келганлиги ана шундан.

Байрам — бу ҳар қачон шодиёна, хуррамлик, кўнги-лухушлик, кулги-ўйин дегани. У шоҳу гадо, каттаю кичик, аёлу эркак — барчага баробар, ҳаммани бирлаштиради. Ким бўлмасин, ташвишларини унутиб, яшашдан, табиатдан завқ олади, ўз меҳнати неъматларидан лаззатланади, ғуборини ёзади, руҳан покланади, келгуси яхши кунларга умид боғлайди. Шу боисдан байрамларда кулги руҳи, шавқ-завқ кучли бўлади. Атоқли рус олими М. М. Бахтин ўрта асрларда Оврупода кенг ёйилган байрамлардаги бундай ҳодисани «халқ кулги маданияти» деб ва унинг таркибини «маросимона-томошавий шакллар» (байрамона намойишлар, ҳар хил кулгили томошалар ва бошқалар), турли-туман кулгили адабий асарлар (шу жумладан пародиялар) ва майдон нутқининг олқиш, қарғиш, сўкиш, онт каби ҳар хил кўринишларидан иборат, деб белгилайди. Шундан маросимона-томошавий шакллар кулги асосига қурилган бўлиб, дунёни, инсон ва инсоний муносабатларни норасмий тусда ифода этади, расмий жамиятнинг нариги томонида гўё иккинчи бир олам ва иккинчи ҳаёт қурилади; барча ўрта аср одамлари, кўпми, озми, мана шу кашф этилган иккинчи оламга алоқадор бўлиб, маълум муддат унда яшайдилар, дейди М. М. Бахтин¹. Менингча, халқ кулги маданияти ва унинг асосий кўриниши бўлмиш маросимона-томошавий шакллар ҳақидаги тушунча ва қарашларни Амир Темур ва темурийлар даврига ҳам тадбиқ этиш мумкин. Зеро, бу даврда хусусан маросимона-томошавий шакллар, айниқса, байрамона намойишлар (карнаваллар), бир кунлик шоҳ маросими ва бошқа кулгили томошалар кенг расм бўлган. Уларда устакорлар шогирдлар билан, ҳаваскорлар малакали ижрочилар билан, ижрочилар томошабинлар билан қўшилиб, яхлит бир манзара ҳосил қиладилар. Ҳамма бирдай байрам ҳаёти, руҳи, кайфиятида яшай бошлайди. Ҳар бир инсон ўзини эркин, тенг, бахтиёр ҳис қилади. Мана шу байрамона руҳиятни ҳосил қилишда юзлаб ташкилотчилар ва бошқарувчилар билан

¹ Қаранг: М. М. Бахтин. Литературно-критические статьи. М., Художественная литература, 1986. с. 294—297.

бир қаторда малакали санъаткорлар ҳамда кулги усталарининг хизмати бениҳоя катта бўлган, албатта. Чунки байрамлардаги намоёишлар ва томошалар ҳаётни тескари томонини ёритишни, яъни хаёлий ҳаётни, орзу-армонларни куйлашни тақозо этган.

Манбаларда Темур ва темурийлар давридаги давлат байрамлари муносабати билан уюштирилган сайллар ва намоёишлар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Маъракаларда ҳар тоифа ижрочилар алоҳида-алоҳида, тарабхона ва хос хоналарда санъаткорларнинг аралаш гуруҳлари ўз маҳоратларини намоёиш этган бўлсалар, театрлашган сайллар ва намоёишларда минглаб ҳар хил ижрочилар қатнашган ва ўзаро тортишган. Ҳунар ва санъатни бор бўйича, тўлиқ намоёиш этишга хизмат қилувчи бундай театрлашган намоёишлар, ўйинлар ва томошалар Амир Темур ҳукмронлиги даврида кенг миқёсда бошланиб, қарийиб бир ярим аср мобайнида давом этиб келган.

Шу нарса алоҳида кўзга ташланадими, байрам намоёишлари ва томошалари ҳунармандларнинг фаол иштирокида, улар томонидан меҳнатлари маҳсулотини кўз-кўз қилувчи кўшк ва чортоқлар қуриш билан қўшиб олиб борилган. Шундай байрамлардан бири Ҳофиз Аbru томонидан таърифланади. Шунга кўра, 1379 йилда Амир Темур хотинининг жияни Қутлуғ оғони турмушга узатиш муносабати билан Ҳиротда катта сайл уюштирилган бўлиб, унда ҳунармандларнинг ҳар бир фирқаси (Ҳофиз Аbru ибораси) ўз меҳнати маҳсулидан кўшк қуриб, томошалар кўрсатган. Жумладан, новвойларнинг кўшки, пахта тозаловчиларнинг минораси, тўқувчиларнинг ҳаммининг кўз ўнгида мато тўқиши айтилади¹. Умумхалқ байрамлари муносабати билан шаҳарлар безатилган, ҳар ёнда жозибали кўшклар ва чортоқлар қурилган, уларда санъаткорлар ўз маҳоратларини намоёиш этганлар. Амир Темур уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик ҳарбий юришларидан қайтар экан, Амударёдан ўтишда, Шаҳрисабзда, сўнг Самарқандда ўтказилган улуг байрамлар шундан гувоҳлик беради. Афсуски, манбаларда томошалар таърифи берилмайди. Аммо кутиб олиш маросимларида кўпроқ ҳунармандлар қатнашганидан келиб чиқиб, томошалар асосан майда ва кулгили

¹ А. М. Белицкий. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV—XV вв. Труды отдела истории культуры и искусства Востока, т. 2., Л., 1940, 189- бет.

рақслардан, тақлидлардан, масхара ўйинларидан, айтишувлардан ташкил топган деб фараз қилиш мумкин. Али Яздийнинг бутун олам «кулги-ўйин ва шодликка» тўлди дейиши шунга ишорадир¹.

1404 йилда Амир Темурнинг Ҳиндистон юришидан музаффар бўлиб қайтиши шарафига ҳамда бешта неварасини уйлантириши муносабати билан Самарқанд ва унинг атрофларидаги қасрлар, майдонларда уюштирилган байрам ва сайллар, уларда намоён этилган томошалар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Клавихо бу тўғрида шавқ-завқ билан ёзадилар. Энг катта байрам, томошалар Самарқанд яқинидаги Конибил мавзесида ўтган. Шарафиддин Али Яздий бу ерда ҳар тоифа ҳунармандлар ва тужжорлар томонидан қурилган кўшклар ва улардан туриб кўрсатилган томошалар тўғрисида бошқаларга нисбатан кўпроқ маълумот беради.

Сўз аввало заргарлар маҳорати хусусида боради. Улар кўшкларини нодир тошларнинг шодалари билан бегаган, узук, зирак, билагузук ва бошқа тақинчоқлардан бу кўҳна дунё келинчакка ўхшайди, дуру гавҳарлар билан безатилган шоҳ кулоҳини айтмайсизми, боринги, моҳир заргарлар Конибилни бамисоли тилла конига айлантиришган. Заргарлар қандай томоша кўрсатгани номаълум. Бизнингча, улар рақс усталарини, келин-куёвлардай кийинтириб, ўйинга туширган бўлсалар керак. Шарафиддин Али Яздийнинг тақинчоқлар кўплигидан «бу кўҳна дунё келинчакка ўхшайди» деган гапи шунга ишорадир.

Баззолар шоҳи ва адрасдан баланд кўшк қурганлар. Афтидан, кўшк икки, балки уч ошёналик бўлиб, уларда тўшалган ипак гиламларда гўзаллар жойлашиб олганлар. Созандалар соз чалган, ҳофизлар куйлаган. Улар ўз наволари билан Зухро юлдузини ҳаяжонга соладилар. Овозлари булбулдай, сўзлари тўтидай, нозу карашмалари ила ҳам эркакларни, ҳам аёлларни лол қиладилар. Таналари сарв мисол, юзлари тўлин ойдай, гоҳ куйлашади, гоҳ қиссахонлик қилишади, гоҳ ҳазил-мутойиба билан халқни кулдиришади. Таърифдан маълумки, баззоларнинг кўшикли созанда, хонанда, раққос, қиссахон ва муқаллидлардан иборат катта бир гуруҳ томоша кўрсатган.

Шарафиддин Али Яздий давом этади:

¹ Уша манба.

Худди шундай бошқа касабалар ҳам
 безадилар кўшқу чортоқлар.
 Ҳар бири қалбларни эритувчи
 офтобнигор ҳофизларга бўлди жой.
 Ранг-баранг кую наволардан
 кўзлар мунгли бўлди гадо сингари.
 Лаби хандон, моҳитобонлар
 ҳар бир руддан бир куй кашф этар.
 Бир юзу тўрт эди чортоқлар бари,
 тўққиз абат осмонга монанд.
 Атрофида мевафурушлар,
 сурнай, ногора базми. Шовқин ва сурон.
 Сарвқомат ўсмирлар турар
 Мева тўла саватлар ила.
 Саватларда сархил мевалар
 терилган саф-саф чиройли қилиб.
 Бодом, pista, ёнғоқ дейсизми,
 ноку беҳи, олма дейсизми,
 гўё ипга терилган дурдай.
 Ушатишган анор кулиб турибди,
 худди лал тўла қутича дейсиз.
 Йўқ, қутичамас, тилло чилим бу,
 ҳар донаси ялтироқ юлдуз...

Шарафиддин Али Яздийнинг ушбу тасвиридан кўшқ
 ва чортоқлар ҳамда уларда, атрофларида бўлаётган
 томошаларнинг умумий руҳини, байрам шавқи-завқини
 сезса бўлади. Кўшқу чортоқларнинг барчасида санъат-
 корлар бўлиб, соз чалганлар, қўшиқ айтганлар, томоша-
 кўрсатганлар. Уларнинг атрофида эса сархил меваларни
 саватларига чиройли қилиб териш сотаётган сарвқомат
 болалар ҳам ҳар замон карнай-сурнай чалиб туришган.

Шундан кейин муаррих-шоир қассоблар билан кўнчи-
 лар тайёрлаган томошалар таърифига ўтади:

Сўнгра қассоблар касбига мос
 кўрсатдилар кўп камёб томошалар.
 Одам қўйга айланган, қаранг,
 пўстакни ёпиниб санъаткорона.
 Олтин шохли, сўзловчи эчкилар
 бир-бирининг изидан борар.
 Тошидан эчкидай, лекин пўстин ичида

¹ Уша манба. Қамина бундаги ва кейин келадиган шеърларни
 рус тилидан сўзма-сўз таржима қилдим.—М. Қ.

киши қалбин, ақлин ўртовчи паризодлардир.
Парилар баъзида сеҳр-жоду ила
ташқи қиёфасин ўзгартириб турар.
Мана яна гоҳ филларга, гоҳ қўйларга айланиб,
янги суратларга кирмиш паривашлар.
Худди шундай моҳир кўнчилар
бирлари қоплонга, бирлари арслонга айланишди.
Яшириниб ҳар хил ҳайвонларнинг
териларига, нақ танага жон бўлиб.
Ҳам шаклан, ҳам ранги-рўйидан ўзларини
тулкига, сиртлонга, қоплонга, силовсинга айлантирарди.
Тошидан йиртқичу, аслида пари.

Бу ўринда бир-бирига боғлиқ қассоблар билан кўнчилар касабалари ғилоф ва ниқоблардан фойдаланган ҳолда ҳайвонлар қиёфасига кириб, уларнинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари ва ўзаро муносабатларини санъат-корона гавдалантирганлар. Қассоблар уй ҳайвонларидан қўйлар, эчкилар, филларнинг қиёфаларида томоша кўрсатишган. Қандайдир воқеа акс эттирилгандай. Аввалида бир қўй ва олтин шохли, сўзловчи бир қатор эчкилар ҳақида гап боради. Бинобарин, шу қиёфалар билан боғлиқ қандайдир воқеий манзаралар кўрсатилган. Кейин ижрочилар бир гала қўйлар ва филларнинг қиёфаларида намоён бўлганлиги айтилади. Бунда ҳам шунчаки қиёфаларни ўзгартириш билангина чекланмаган бўлсалар керак. Албатта бирон-бир воқеа кўрсатилган. Менинчга, бу ўринда зардуштийларнинг энг мўътабар маъбудларидан ҳисобланмиш Митра (кейинроқ у Сиёвушга айланган) тимсоли билан боғлиқ анъанавий томошалардан бири кўрсатилган бўлса ажаб эмас. Фил, қўй, айниқса, эчкиларнинг тимсоллари шунга ишорадир. Бу ҳайвонлар афсонавий Сиёвушнинг йўлдошлари ҳисобланган. Кўнчилар қоплон, арслон, сиртлон, силовсин, тулки каби ёввойи ҳайвонлар қиёфаларида гавдалангани ҳам бежиз бўлмаса керак. Бу ҳам ўша Митра (Сиёвуш) тимсоли билан, унинг ўрмонда йиртқич ҳайвонлар билан курашгани ҳақидаги афсона билан боғлиқ бўлиши мумкин. Қассоблар ва кўнчилар касабалари бирлашиб Митра (Сиёвуш) афсонасини акс эттирган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Кейин, қассоблар ва кўнчиларнинг ўзлари эмас, балки уларнинг номидан катта бир ижрочилар жамоаси иш кўргандай. Чунки Шарафиддин Али Яздий иккала ўринда ҳам ижрочиларни одамларнинг қалби ва ақлини ром этувчи гўзал париларга ўхшатади.

Таърифга кўра, қилни ҳам ёрувчи уста арқон эшувчилар ёғоч, қамиш, арқон ва палослардан бир қанча туя ясаганлар, уларни ичига яширишиб олган одамлар эса ўз маҳоратларини намойиш этишган. Яъни ижрочилар ўзлари кўринмаган ҳолда туяларни ҳаракатга келтириб, қилиқлари ва ўзаро муносабатларини кўрсатган бўлсалар керак.

Чармгарлар ҳам туя ва унга қўшилган тахтиравон ясаганлар. Шарафиддин Али Яздий бун шундай таърифлайди:

Тайёр бўлгач туя ила тахтиравон,
икки бола ўтириб олди.
Шундай болаларки, бири бирдан ортиқ,
чаққон, хушрафтор, гўзал ва башанг.
Ҳусни жамолидан ой ҳам шарманда,
ишваси имонга, қалбга хатарли.
Ҳар бири қўлида дойра ушлаган,
ҳар усули жонларга офат.
Дойра чалиб, оёқлари-ла ер тепиб ўйнаб,
сокин қалбларга солар гулгула.
Усуллари, ҳамда рақслари
тўпланганлар орасида исён кўтарар.

Изоҳга ҳожат йўқ. Бунда икки раққос ҳақида сўз бораётир. Фақат шун қўшиш мумкинки, томоша бошинда улар биргаликда дойрада машқ қилиб, кейин бирининг усулида иккинчиси ўйнаган. Юқоридаги «дойра чалиб, оёқлари-ла ер тепиб ўйнаб» деган гап икки кишига алоқадор. Тахтиравон иккита бўлган, демак бирида дойрачи, иккинчисида раққос туриб ўйнаган. Яъни тахтиравон ўзига хос саҳна вазифасини ўтаган. Одамлар атрофни ўраб, уларни бемалол томоша қилганлар. Таърифдан англашилишича, дойрачи ҳам, раққос ҳам наинки соҳибжамол, айни чоқда, усул ва ўйинда юксак маҳорат эгаси экан. Улар ташқи чиройи, хатти-ҳаракати, айниқса, жозибали санъати билан йиғилганларга кучли таъсир кўрсатишган. Томошабинлар ўз эҳтирослари, шавқ-завқларини очиқ-ойдин изҳор этиб туришган.

Пахта тозаловчилар пахтадан патли ва қанотли қушлар, пахтаю қамишдан осмонўпар минора ясаб, минора тепасига лайлак ўрнатишган. Бу ерда ҳам аллақандай афсонавий мазмунли томоша кўрсатилган деб ўйлаймиз.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, бўйрадўзлар қамишдан камон, қилич ва бошқа қурол-аслаҳа тақиб олган отлиқ

жангчи қиёфасини яратганлар. Чавандознинг киприкларигача, отининг туёғигача батафсил тасвирланган. Бунда ҳам ўзига хос томоша кўрсатилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Темирчилар, камончилар, бошқа касб эгалари ҳам ўз ҳунарлари ва санъатларини намойиш этганлар.

Хуллас, барча касабалар ўз кўшк ёки чортоқларини қуриб, уларни ўз меҳнатлари маҳсулоти билан беаганлар. Ҳар бир кўшк порлоқ юзли хонандалар, созандалар, ўйинчилар билан тўлиб-тошган бўлиб, уларнинг рангбаранг наволари, усуллари, тимсоллари, ўйинлари, хумор ва жоду кўзлари, писта даханларидан сочилган шакар сўзлари ҳаммаси минг-минглаб томошабинларни ҳайратга солади. Шарафиддин Али Яздий бундай кўшк ва чортоқларнинг сонини 104 деб кўрсатади. Ҳар бир кўшкда ўрта ҳисобда 15—20 та ижрочи томоша берган деб тахмин қилинса, уларнинг умумий сони бир ярим-икки минг киши бўлиб чиқади.

Кўшк ва чортоқларнинг орқа томонларида савдо расталари бўлиб, уларда ҳам юзлаб карнайчи ва сурнайчилар, афсунгар ва найрангбозлар, муқаллид ва масхарабозлар хизматда бўлиб, ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Шу жумладан дорбозлар ҳам. Шарафиддин Али Яздий уларни бозигар (ўйинчи) деб атайди:

Мен энди бозигарлар ҳақида сўзлай:
арқон узра юришлари ғаройиб,
одамлар ишларин ташлаб чопишди.
Дорни шундай баланд қурдиларки,
учи осмон гумбазига тегиб турарди.
Устунларнинг ҳар ёнидан арқонлар тушган —
юқоридан пастга, ўнгдан ва сўлдан.
Катта устун нақ осмонда дейсан,
у ерда дорбоз, ой эмас, қуёш...
Чиғриқда учаркан, шундай гўзалки,
осмонда икки қуёш муҳайё дейсан.
У дорда шундай чаққон ўйнардикки,
осмон гумбазида ёруғ юлдуздай.

Мазкур тасвирдан аввало шу нарса равшан бўладики, ўша даврларда дор ниҳоятда баланд қилиб тикилар экан. Шунга қарамасдан, қуёшдай порлаган дорбоз дор устида жуда чаққон ҳаракат қилган, чиғриқда ўйнаган. У шундай ғаройиб ўйинлар кўрсатганки, одамлар ҳамма

ишларини йиғиштириб қўйиб, ҳайратланиб томоша қилишган. Шарафиддин Али Яздий дорбозни қуёшга ўхшатадики, бундан баъзи мулоҳазаларга келиш мумкин: аввало бу ташбеҳ дор ўйинининг кундузи (осмонда икки қуёш дегани шундан) кўрсатилганини билдиради, иккинчидан, дорбознинг юксак маҳоратига ишора қилади, учинчидан, дорбознинг ялтироқ либос кийиб олганидан далолат беради.

Рюи Гонзалес де Клавихонинг ёзишича, дор Қонигилда ўтган улуғ байрамда шоҳ чодир рўпарасидаги майдонда ўрнатилган экан.¹ Амир Темур, унинг аркону давлати, авлоди, хотинлари, меҳмонлари чодирларида ўтирган ҳолда роҳатланиб томоша қилган бўлсалар керак.

Бундан ташқари, махсус майдонларда кураш, чавандозлик ва фил ўйинлари ҳам кўрсатилган. Бу тўғрида ҳам Клавихо маълумотлари инобатли. Чунончи, Амир Темурнинг Ҳиндистондан келган невараси Пирмуҳаммад ҳузурида икки полвон кураш тушган экан. «Қалта, энгсиз чарм яқтак кийган икки киши кураш тушиб, — деб ёзади Клавихо, — бир-бирини йиқита олмасди. Пирмуҳаммад курашда икки кишидан бири албатта йиқитиши керак, деди. Ниҳоят улардан бири иккинчисини йиқитиб, туришга йўл қўймай узоқ вақт босиб турди»².

Клавихо ўйинчи филларга дастлаб Боғи Дилкушода дуч келади. «Ичкарига киришимиз билан, — деб ёзади у, — безатилган икки филга кўзимиз тушди. Филларнинг устида айвончалар ўрнатилган бўлиб, иккитадан байроқ тикилган. Айвончаларда ўтирган одамлар филларни ҳар хил томошалар кўрсатишга ундар эдилар»³. Кастлия ва Миср элчилари Пирмуҳаммад ҳузурида ҳам «кўплаб ҳар хил ўйинлар» билан бирга яшил, қизил бўёқлар билан турли шакллар чизилган филларни кўришган. Уларнинг устига ўрнатилган айвончаларда жойлашган санъатчилар «турли-туман томошалар» кўрсатишган⁴. Қонигилдаги сайлда эса Клавихо бира тўла 14 та филни кўради. У ёзади: «Шоҳнинг 14 та фили бўлиб, уларнинг устида ёғоч айвончалар бор эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқ тикилган. Ҳар бир айвончада беш-олтитадан одам, шунингдек, фил гарданида сим қамчин ушлаган

¹ Санъат журнали, 1990, № 8, 23- бет.

² Ўша манба, 22- бет.

³ Ўша манба, «Санъат», 1990, № 6, 22- бет.

⁴ Ўша манба, «Санъат», 1990, № 8, 22-бет.

яна бир киши бўлиб, филни югуриб ҳар хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этарди...»¹. Шубҳа йўқки, филлар устида кўшқларда ўрнашган кишилар созанда, хонанда, бозигарлар бўлиб, филлар қатор терилиб, тинч турганда, томоша кўрсатишган. Филларнинг ўзлари ўйнаганларида улар пастга тушиб турган бўлсалар керак. Чунки филлар икки олдинги оёқларини кўтариб, отлар ва одамлар ортидан югуриб мураккаб машқлар кўрсатишган. Филлар «ҳаммаси бирга югурганларида ер ларзага келгандай туюларди», — деб ёзади Клавихо².

Булардан ташқари, Амир Темур, Сарой мулк хоним, шахзодалар ҳузурида ҳам махсус томошасоз гуруҳлар иш кўрган.

Ҳофизи Абру мана шу минглаб томошасоз санъатчиларнинг турли иқлим, турли мамлакатлардан келган ҳунармандлар сингари ўз жойларининг одати бўйича ҳар хил кийинганлари ва санъатда ҳам ўзларига хос куй ва усуллар билан намоён бўлганлари ҳақида гувоҳлик беради. Форс оҳанглари, араб куйлари, турк тароналари, мўғул овозлари, чин-мочин айтим усуллари, олтой зарблари янграган³. Рақс, масхара, тақлид, найрангбозлик, муаллақ, чинни ўйин, майдон томошаларида ҳам турли миллий намоёндалар қатнашган, албатта. Ҳинду масхарабозлари (бхандилар), муаллақчилари, раққослари, чин-мочин қилич ютарлари, чинни ўйнатувчилари, найрангбозлари, араб раққослари, мўғул ва қалмоқ чавандозлари ва полвонлари, эрони созандалар ва ҳофизлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда муттасил бўлиб, томошалар кўрсатиб, маҳаллий санъаткорлар билан алоқаларини мустаҳкамлаб туришган. Темур ва темурийлар бундай ишларга монелик қилишмаган, аксинча, узоқ ва яқиндан келган созанда ва ўйинчиларга шароит яратиб беришган. Бугина эмас. Буюк Ипак йўлидаги карвонларга қўшилиб кунчиқар томонлардан ҳам, кунботар томонлардан ҳам, ҳатто Оврупо мамлакатларидан ҳам томошасозлар келиб туришган, деб ўйлаймиз. Айни чоқда, Мовароуннаҳр ва Фарғона санъаткорлари ҳам карвон йўллари орқали ўзга юртларга бориб, ўз санъатларини намоён этганлар. Шу тарзда мусиқа ва томоша санъатларида ўзаро таъсир ниҳоятда кучайган.

¹ Уша манба, «Санъат», 1990, № 8, 23-бет.

² Уша манба.

³ Труды истории культуры и искусства Востока. т. 2., Л., 1940, 197-бет.

Амир Темур ҳаётлигида расм бўлган байрамлар ва сайллар, намоишлар ва томошалар унинг вафотидан кейин ҳам давом этган. Негаки, аксар темурий шоҳлар соҳибқирон расм-русумлари ва одатларига содиқ қолишган. Чунончи, Ҳиротда 1412 йилда Шоҳруҳ Мирзо Хитойдан ташриф буюрган элчилар шарафига бутун шаҳарни, бозорлар ва кўчаларни безашга, ҳар хил томошалар уюштиришга фармон беради. 1469 йилда Ҳусайн Бойқаро синглиси Баднул Жамолнинг Ҳиротга келиши муносабати билан Боғи Зоғонда байрам ўтказди. Байрам икки ойча давом этган. 1462 йилда Самарқандда Абусаид Мирзо томонидан ўғил тўйи муносабати билан катта байрамлар ва томошалар уюштирилган.

Умуман, истеъдодли, ҳунарманд кишиларни қадрлаш, ўзга юртлардан келадиган санъаткорларни яхши қабул қилиб, уларга шароит яратиб бериш, ижодий изланишлар, янгиликларга кенг йўл очиш каби анъаналар темурийлар ҳукмдорлиги даврида ҳам, озми-кўпми, давом этиб келган. Турли юртлардан Самарқанд, Кеш, Насаф ва Бухорога кўчириб келтирилган санъаткорлар дастлабки даврларда ўзига хосликлари билан бошқалардан ажралиб турган бўлсалар, бора-бора бир-бирлари ва маҳаллий томошасозлар билан қўшилиб кетиб, натижада ягона маданият вужудга келг ... Шубҳа йўқки, бундай уйғунлашув жараёнида маҳаллий анъаналар, тажриба ва малака ҳал қилувчи, таянч, асос вазифасини ўтаган.

Амир Темур ва темурийлар даврида томоша санъатлари уч тонфага бўлинган: шаҳар ҳунармандлари ва зиёлилари орасидаги ўйин ва томошалар, қишлоқлардаги ўтроқ деҳқон ва соҳибкорлар орасидаги ўйин ва томошалар, чорва билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалар орасидаги ўйин ва томошалар. Шундан деҳқонлар билан чорвадорларнинг ўйин ва томошалари орасида умумийлик кўп бўлиб, бахшиларнинг чиқишлари, отлар билан бажариладиган чавандозлик ўйинлари (кўпқари, чавгон, қобоқ ўйин каби), кураш, камон отиш сингари майдон томошаларини хуш кўрганлар. Бу ўринда санъат ва спорт бир-бири билан чатишиб кетади. Айтиш керакки, лашкарлар орасида ҳам кўпгина моҳир чавандозлар, камонбоз ва қиличбозлар, паҳлавон ва зўргарлар, қиссахон ва бахшилар бўлиб, улар ҳам деҳқонлар ва чорвадорлар орасидаги томошасозларга яқин туришган. Шаҳар ўйинчилари ва томошасозлари ўзларининг уюшиб яшашлари ва ижод қилишлари, сўз, соз ва тана ҳаракатларидан фаол фойдаланган ҳолда саҳнавий образлар

яратишлари, ўйин ва томошаларнинг ранг-баранглиги билан улардан кескин фарқ қилишган. Бундан ташқари, шаҳарларда созанда, томошасозлар орасида уста-шоғирд муносабатлари (яъни мактаб) яхши шаклланган, санъат турларига қараб жамоа ва тўдаларга бўлиниш кучли бўлган. Шаҳарлар, қишлоқлар ва яйловларда ўтадиган тўй-маъракалари, халқ ва давлат байрамлари муносабати билан уюштириладиган катта сайллар ҳар хил тонфага мансуб бундай ижрочилар, куч ва моҳирликда беллашувчиларни бир жойга тўплаган, уларни ўзаро яқинлаштирган.

Шундай қилиб, томоша санъатлари таркибида шаҳар, қишлоқ ва саҳро унсурлари яққол кўзга ташланади. Бундан ташқари, хийла жонланган ва қисман тикланган қадимий анъаналар ҳамда четдан кириб келган маданиятлар таъсири ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Қадимий анъаналар деганда, биз мажусийлик ва зардуштийлик билан боғлиқ театрлашган маросимлар ва намоишларни, аллақачонлар дунёвий тус олган ўйинлар ва томошаларни назарда тутамиз. Юқорида тилга олинган Кони-гилдаги сайл ва тўйларда ниқоб ва ғилофлардан фойдаланган ҳолда хилма-хил ҳайвонлар ва қушлар қиёфасида томошалар кўрсатган ижрочилар шундан далолат беради. Шубҳа йўқки, бу даврда Анахита, Сиёвуш ва Рустам тимсоллари, уларнинг йўлдошлари бўлмиш девлар, парилар ва бошқа афсонавий мавжудотларнинг қиёфалари (юқорида тилга олинган олтин шохли эчкилар аслида афсонавий Сиёвушнинг йўлдошларидир), шулар билан боғлиқ ҳолда майдонга келган ниқобли томошалар, рақслар кўп бўлган. Шу билан бир қаторда бу даврдаги катта майдонларда уюштириладиган томошаларда чет эллардан келган ҳунармандлар ва санъаткорларнинг ҳам ҳиссаси бор, улар ўз юртларидаги ниқобли ўйинлар, карнавалларда мавжуд тажрибаларини ишга солишган, деб ўйлаймиз.

Умуман, бу даврда саҳнада инсон ва уни қуршаб турган ҳаётий воқелик ҳамда афсонавий-хаёлий дунёни тасвирлаш авж олган. Самарқанд ва Ҳиротда Амир Темурининг ҳарбий юришлари, зафарлари акс эттирилган деворий тасвирларни, Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб портретларини эслаш кифоя. Мана шундай икки йўналишда — ҳам монументал, ҳам мўъжаз шаклларда инсон ва инсон ҳаётини ёритиш мусиқада, томоша санъатида ҳам яхши йўлга қўйилган. Ўйин ва томошаларнинг бир қисми тор доираларга, маъракаларга мўлжалланса, бир қисми

катта майдонларга, байрам ва сайлларга мўлжалланган.

Айнан шу даврда томоша санъатлари бутун бир тизим сифатида шаклланган. Унинг умумий таркиби театрлашган маросимлар, намоёишлар, майдон томошалари, анъанавий театр, рақс санъати, халқ циркидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси яна ўз навбатида бир қатор тур ва туркумларга бўлинган (схемаларга қаранг).

Театрлашган маросимлар дунёвий ва диний туркумлардан ташкил топган бўлиб, дунёвий маросимларга наврўз ва меҳргон билан боғлиқ хилма-хил қизиқарли, уюшган оммавий сайллар, урф-одатларни, уйланиш маросимларини, қизил гул байрамини киритиш, диний маросимларга эса, зардуштийлик билан боғлиқ, Анахита ва Сиёвуш тимсолларига алоқадор баъзи сайллар, ўйин ва томошаларни, шунингдек, келиб чиқиши хийла қадимий даврларга бориб тақалувчи, кейинроқ ислом дини ва тасаввуф тариқатлари билан боғланиб кетган зикри жаҳрия ва садр йиғинларини киритиш мумкин. Бундай маросимларнинг аксарияти оммавий шаклларда бўлиб, юзлаб ижрочилар ва томошабинларни қамраган. Фақат зикр ва садрларгина сайланма кишилар қатнашадиган тор доирадаги эҳтиросли, қарсак чалиб, байт айтиб, айланиб, чайқалиб, ўнг ёнга ҳаракат қилиб, Олло таъло ёхуд марҳум висолини қумсаб ижро этиладиган диний руҳдаги йиғинлардир. Уларнинг юқори нуқтаси жаҳр бўлиб, шу дақиқада томошабин қолмайди, ҳамма битта руҳий ҳолатда яшай бошлайди.

Театрлашган намоёишлар ҳам дунёвий ва диний руҳдаги туркумлардан иборат. Диний дунёқарашлар билан боғлиқ театрлашган намоёишларга авваламбор зардуштийлик эътиқодларидан келиб чиққан «Сус хотин», «Хўбим» маросимларини, исломга алоқадор дарвеш ва қаландарларнинг махсус либосларда тўда-тўда бўлиб, байт ва қўшиқ айтиб юришларини киритиш мумкин. Аммо дунёвий театрлашган намоёишлар устунлик қилган бу даврда соф дунёвий руҳдаги ҳунар ва санъатнинг биргаликдаги умумхалқ намоёишларини юқорида кўриб ўтилди. Уларда санъат ҳунар билан, санъаткор ҳунарманд билан шу қадар боғланиб кетадики, ажратиш қийин. Бундан ташқари, Амир Темур ва темурийлар даврида зебу зийнатларни, антиқа буюмларни, ажойиб ҳайвон ва паррандаларни махсус жойларда намоёиш этиш одат тусига кирган. Самарқанд ва Ҳиротда қурилган чинни-хоналар, Самарқанд яқинидаги қўриқхона, Клавихо ўз

кўзи билан кўриб ҳайратга тушган ўйинчи филлар, олтин олмалар ўйнаб турган фаввора, дуру гавҳарлардан бунёд бўлган дарахт, зебу зийнатлар терилган расталар, боринги, шарқона дид ва фаросат билан тикилган чодирлар чамани, маълум тартибда ўтадиган қабул маросимлари шу жумладандир. Бундай кўргазма ва маросимларни театрлашган дейишимизга сабаб шуки, уларда ҳам томоша объекти (баъзан ижрочи) ва томошабин бор, томошабин хушнуд бўлади, дили яйрайди, айрим ҳолларда мулоқотга киришади. Бу даврда қадимий замонлардан ўтиб келаётган бир кунлик шоҳ маросими ҳам ишлатилган. Шунга кўра, қонуний шоҳ бир кунга ўз ўрнини фуқаролардан бирига бўшатиб, ўзи унинг ўрнига фуқаро бўлиб бир кунлик шоҳ амру фармонини бажаради. Бир кунлик шоҳ бутун аркони давлати билан (ўйин аҳли, сўз аҳли, зўр аҳли кулгили қиёфаларда бир кунлик шоҳ мулозимлари қиёфасида гавдаланганлар) шаҳар айланган, фуқароларнинг арзи-додини тинглаган, гуноҳкорларни жазолаган, ҳатто зиндондагиларни бўшатган. Бир кунлик шоҳнинг фаолияти, аркони давлати билан дабдабали, айна чоқда, кулгили юришлари, амру фармонлари бутун аҳоли томонидан катта бир театр томошаси сифатида завқ-шавқ билан қабул қилинган. Зайниддин Восифийнинг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро бир марта бир кунга ўз ўрнини бир девонага бўшатиб берган экан...

Темур ва темурийлар даврида ўйин ва томошалар силсиласида майдон томошалари алоҳида ажралиб турган. Зардуштийлик эътиқоди, Анахита ва Сиёвуш тимсоллари билан боғлиқ баъзи томошалар ҳам майдонларда кўрсатилган. Аммо аксар майдон томошалари туркий уруғ ва қабилаларнинг турмуш тарзи, эътиқоди, эстетик майллари билан, Темур ва темурзодаларнинг армияси, навкарлари ва зобитларининг жанговор ҳаёти, руҳияти билан чамбарчас боғлиқдир. Шу боисдан майдон томошалари орасида от билан бажариладиган пойга, улоқ чопиш (кўпкари), қиз қувиш, отдан ағдариш, чавгон, қабоқ ўйин кабилар, ҳаққоний куч синови ҳисобланмиш кураш (куштигирлик), қилич, найза, гурзи, дубулға ва бошқа жанговор қурооллар билан ўтадиган беллашувлар, шунингдек, қўчқор, хўроз, бедана уриштириш каби қадимий ўйин ва мўсабақалар етакчилик қилган. Умуман, майдон томошалари кўп сонли чавандозлар, паҳлавонлар, камонбоз ва қиличбозларни, бошқа ўйинчиларни, томошабин сифатида бола-чақа, хотин-халаж, кексаю —

ёш — бутун аҳолини жалб этиш, ҳаммаларига ҳам яхши кайфият, кўтаринки руҳ, янгилиниш ва яшариш завқи бағишлаши билан қимматлидир. Томошабинлар ўта фаол бўлишган: ҳар гуруҳ, жамоа ёки уруғ майдонда куч ёки моҳирлигини синаётган вакилини (ёхуд ўргатган оти, кўчқори, хўрози, беданасини) қувватлаб, тарафини олиб, руҳлантириб турган; бутун ўйин-томоша жараёнини у билан бирга кечирган, ютуғидан қувонган, мағлубиятидан ачинган. Аммо иштирокчилар ҳам, томошачилар ҳам танти бўлишган, ғолибларни тан олиб, тетик руҳ, янги йиғинларга умид-ишонч билан тарқаганлар. Темур ва темурзодалар кучли, моҳир кишиларни қадрлашган, ўзлари ҳам аксар жасур ва паҳлавон бўлишган, пойгада, қилич чопишда, чавгон ва қабоқ ўйинларида маҳорат кўрсатишган.

Бир гуруҳ ўйин ва томошалар бўлганки, уларни ҳозирги тушунча билан «анъанавий театр» деб аташ мумкин. Улар учта тоифага бўлинади: кулгили томошалар («кулги маданияти»), қовурчоқ ўйин, ҳикоя услубларида олиб бориладиган томошалар. Ҳар тоифа яна ўз навбатида бир неча турни ўз ичига олади. Чунончи, кулгили томошалар масхара, тақлид ва зарофат номли ҳар бири ўз асарлари ва томоша воситаларига эга турлардан иборат. Масхаралар кўпинча бир тўп бўлиб маърака тузганлар, ҳаётдаги нохуш воқеалар, ахлоққа зид одатлар, хулқ-атворларни гоҳ ҳажв, гоҳ ҳазил воситалари билан тасвирлаганлар ва томошабинларда кулги уйғотганлар. Муқаллидлар одатда якка-якка чиқиб, инсон, қуш ёки ҳайвонларнинг кўриниши, одатлари ва қилиқларини тақлид воситалари билан акс эттириб, томошабинларни кулдиришган. Зарофат эгаси — бу сўзга уста зарифларнинг бадиҳагўйлик билан сўз ва байтлар тўқиб харифига зарба бериши ва мот қилиши демак. Зарифлар асосан тор давраларда (хосхона, меҳмонхона каби) тарафма-тараф тортишган. Шунингдек, уларнинг йиғинлари, чиқишлари бошдан-оёқ кулги билан йўғрилгандир. Ҳар хил ҳикоя услубларида олиб бориладиган воизлик, маддоҳлик, қиссагўйлик истисно тарзида, фавқулодда ҳолларда, кулги қўзғатмаса, бошқа пайтларда улар нуқул ўйлатади, изтиробга солади, йиғлатади. Аммо улар ҳам бир-биридан фарқ қилган. Воизлар минбарда, маддоҳлар турли жойларда юриб, қиссагўйлар маърака тутиб, ваъз айтган, мадҳ этган ва ҳикоя қилганлар. Уларга шогирдлари, баъзи жойларда созанда ва хонандалар ёрдам беришган. Воизлик, маддоҳлик, қиссагўйлик асо-

сан шаҳар маданиятига ва маълум даражада ислом динига алоқадор ҳодисалардир. Чунончи, уларда замонавий мавзулар у ёқда турсин, тарихий воқеалар, тарихий шахслар ҳақидаги ривоятлар ҳам диний ақидалар руҳида талқин қилинади. Шу жиҳатдан бахшилик (яъни халқ дostonларини ижро этиш) гарчи бир киши томонидан ҳикоя қилиниши билан уларга яқин турса-да, бироқ мазмунан улардан кескин фарқланади: у аввало кўчманчи, чорвадор аҳоли билан боғлиқ, иккинчидан, халқ қаҳрамонларининг саргузаштларини ҳикоя қилади, ҳам ўйлатади, ҳам кулдиради, ҳам йиғлатади. Бу даврда қовурчоқ ўйин ҳам учта ўзига хос турлардан, яъни қўғирчоқлари қўлга кийиб, иплар воситасида ва фонусларга (балки матоларга ҳам) суратлари туширилиб ўйнатиладиган томошалардан ташкил топган. Шундан, айниқса, қўлга кийиб ўйнатиладиган «чодир жамол» тури ҳаётий воқеаларни ёритиши, қаҳрамонларнинг халқчиллиги, ижро этишдаги қулайлиги билан Мовароуннаҳр ва Хуросонда оддий кишилар орасида кенг шуҳрат топган.

Умуман, бу даврда ҳамма ўйин ва томошаларда ҳам босқичлар ва қатламларнинг кўплиги, турли маданиятлар ва услубларнинг бир-бирига яқинлашуви ва бора-бора уйғунлашуви кўзга ташланади. Айниқса, рақс санъати шу жиҳатдан яққол ажралиб туради. Бу қадар рангбаранглик ҳеч бир санъатда бўлмаган. Унда ов билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган оддий тақлидий ўйиндан тортиб нафис мажозий рақсларгача, наврўз байрамлари ва зардуштийлик маросимларида вужудга келган ўйинлардан тортиб мақом куйларида ижро этиладиган мураккаб рақсларгача учрайди. Аҳолининг касби-кори, насл-насаби, жинси ва ёши билан боғлиқ бўлган, шунингдек, маросимлар таркибига кирган мавсумий, ёки бўлмаса бирон-бир дарё ва тоғ, дев ва пари, сув ва олов тимсоллари билан бирга ижро этиладиган ўйинлар ва рақсларни айтмайсизми. Бунга яна жанговор ўйинларни, буюмлар (қайроқ, занг, пиёла, қошиқ каби) ёки қарсак билан ижро этиладиган рақсларни қўшиб тасаввур қилинг. Мазмуни нақадар бой, шаклу шамойили нақадар хилма-хил санъатлиги кундай равшан бўлади-қўяди. Ижро нуқтаи назаридан уларни икки тоифага, яъни халқ рақси ва мумтоз рақсга ажратиш мумкин. Бу даврда ҳам эркаклар, ҳам аёллар орасидан рақс усталари етишиб чиққан. Шу жиҳатдан XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида ном қозонган Саййид Бадр, Тоҳир Чакка, Моҳчучук, Мақсудалиларнинг номини алоҳида тилга

олиш керак. Раққосалар, умуман жамиятда, фақат саройларда эмас, халқ тўйлари ва базмларда ҳам кенг фаолият кўрсатишган, маросимларда, мавсумий сайлларда эса эр-йигитлар билан бирга аралаш ўйнашган. Олов атрофидаги ўйинлар, Анахита ва Сиёвуш тимсолларига боғлиқ ўйинлар, гул ўйин, кема ўйин, мақом рақслари шу жумладандир. Туркийлар орасида «Арғуштак» рақси шуҳрат тутган. Бизнингча, бу даврда «Муножот», «Тановар», «Лазги» рақслари ҳам юқори малакали ижроларда танилган.

Ниҳоят, ҳозирги атама билан «халқ цирки» деса бўладиган ранг-баранг томошалар ҳам бу даврда кўп бўлган. Улар орасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда қадимдан истеъмолда бўлиб келганлари ҳам, четдан, жумладан Ҳиндистон, Хитой ва Эрондан кириб келганлар ҳам бор. Айниқса, дор ўйинининг эътибори баланд бўлган экан, биронта ҳам байрам усиз ўтмаган. Асилзодалар ҳам, халқ ҳам дорбозликни мардлик ва поклик намунаси деб унга эътиқод қўйган. Дорлар катта майдонлар, бозор жойларида тикилиб, минглаб одамларни тўплаган, томошабинларда матонат, ҳиммат, меҳр-мурувват туйғуларини уйғотган. Дор ўйинлари диний руҳдаги байтлар, қизиқарли таърифлар ва яхши тилаклар билан олиб берилган. Дор устида, чиғириқларда дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этсалар, дор тагида шуъбадабозлар, олов пурковчилар, ханжар ютувчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғочот ва ёғочоёқ ижрочилари, муаллақчилар, чамбардан сакровчилар, бесуяклар ўйин кўрсатганлар. Дор ўйин шу жиҳатдан кўплаб цирк томошаларини қамраб олиб, уларни яхлит бир бадий дастурга бирлаштирувчи куч вазифасини бажарган. Санаб ўтилган турларнинг ижрочилари алоҳида-алоҳида ҳам томоша кўрсатган, албатта. Чунончи, мушаъбидлар, олов ўйинчилар, ханжар ютувчилар алоҳида, муаллақчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғочот ва ёғочоёқчилар алоҳида маърака тузганлар. Шунга ўхшаш уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушларни ўйнатувчилар ҳам ўз ҳолларича, мустақил томошалар беришган. Шу тоифа ўйинлар орасида, айниқса, айиқ ўйин, эчки ўйин, маймун ўйин кенг ёйилганлиги билан ажралиб туради. Бу даврда Ҳиротда фаолият кўрсатган Бобо Жамол, масалан, бир ўзи шатранжбоз маймунни, «ўғри» ни топиб берувчи кўк эчкини, Чамандар исмли эшакни, сепоя устига чиқиб нағма кўрсатувчи туяни, отилган тангаларни ҳавода илиб олувчи қушни гапга солиб, турли мураккаб топшириқларни

бажартириб, маъракани қизитган. Шунингдек, майдонларда, тўйхоналарда, сайлгоҳларда сурнай чалиб илон ўйнатувчилар, «ҳазил китоби» да ҳар хил суратлар пайдо қилувчи ҳамда шишадан ва тунукадан ясалган ҳар хил идишлар ёрдамида йўқ нарсаларни пайдо, бор нарсаларни ғойиб қилувчи кўз боғловчилар, одамларни турли ҳолатларда қотириб қўювчи, маълум топшириқларини бажартирувчи афсунгарлар, мис косачалар остидаги соққаларни ўта чаққонлик билан биридан-бирига ўтказа олувчи ҳуққабозларни кўплаб учратиш мумкин эди. Булардан ташқари, чавандозлик ўйинларидан ажралиб чиққан отўйин, куч синови мусобақаси сифатида пайдо бўлиб, сўнг соф томошага айланган зўргарлик ҳам танилган бўлиб, ўзининг кўпгина хусусиятлари билан цирк санъати даражасига кўтарилган. Чунки булардаги чавандоз ва паҳлавон шунчаки мусобақада қатнашувчи киши эмас, балки ўз қадди-қомати, кучи, моҳирлигини кўз-кўз қилувчи артистдир. Қисқаси, бу даврда халқ циркнининг турлари ва хиллари кўпайиб, ижрочиларнинг маҳорати ошиб борган. Елғиз ўзи ёки бир гуруҳ бўлиб ўйновчилар ҳам, ўз томошаларини кундузи ёки оқшомларда кўрсатувчи ижрочилар ҳам кўп бўлган. Бундай ранг-баранг томошаларни уста-шоғирд алоқалари, ахлоқий тамойиллар, томошабинларга бўлган ҳурмат-эҳтиром бирлаштириб турган. Бадий жиҳатдан ҳам улар ўртасида умумийлик бўлган: найрангбоз, ҳайвон ва қушни ўйинга солувчи, от ўйнатувчи, ёки бўлмаса даврани бошқариб борувчи баковул ҳар бир ўйинни, ҳаракатни, кўринишни, ҳолатни, боринги, бутун дастурни насрий таъриф тавсифлар, байтлар билан гоҳ кулгили, гоҳ жиддий руҳда изоҳлаб турган. Яъни ҳар қандай ижрочи халқ циркида ўзи танлаган турда, ўйинда моҳир, айна чоқда сўз устаси бўлиши талаб қилинган.

СУНГГИ СУЗ

Ўзбекистон маънавий маданияти тарихидаги юксак чўққилардан бири Амир Темури ва темурийлар давридир. Шу даврда ўйин ва томоша санъатларининг бутун бир тизими қарор топди. Ўзбек тили давлат тили мақомини олиб, шу тилдаги адабиёт етакчи ўринга чиқиб олди. Сўз ва шеър билан боғлиқ санъат турлари, шаклларида ҳам ўзбек тилининг ўрни ва аҳамияти кучайди. Шу билан бир қаторда форс-тожик ва араб тилларидаги адабиётлар, санъатлар ҳам бақамти яшаб келди. Барча сўз, сөз ва томоша аҳллари зуллисонайн (икки тилли) бўлишган, ўзбек билан бир қаторда форс-тожик ва араб тилларини ҳам пухта билишган ҳамда ўз ҳаётларида ва ижодларида уларнинг бойлигидан фойдаланишган.

Бу кичик рисолада шуларнинг айрим жиҳатлари ҳақида тўхталдик. Аммо ишни охирига етган деб бўлмайди. Ҳозирча илмий таъмирлаш негизида Амир Темури ва темурийлар давридаги томоша санъатларининг доирасини, умумий қиёфасини аниқладик, холос. Уларни атрофлича аниқлаш, таҳлил қилиш вазифаси ҳали олдинда. Масалан, бу даврда рақс санъати кескин юксалганини биламиз. Саййид Бадр рақслари мазкур санъатда янгилик, ихтиро бўлгани ҳам маълум. Аммо унинг ва бошқа раққосларнинг аниқ қандай рақсларни ижро этганлиги, бунда қандай ҳаракатлар, рафторлар ва жилваларни ишга солганлиги бизга қоронғу. Масхара ва тақлид, қиссагўйлик ва воизлик санъатларида ҳам ҳали мавҳум ўринлар анчагина. Шубҳасиз, ҳали аниқланмаган, чала ўрганилган қанчадан-қанча тур, туркум ва шакллар, ўйин ва томошалар бор. Бинобарин, шу йўналишда иш олиб боришга тўғри келади.

Ҳали кўп манбаларни билмаймиз. Шу давр бўйича эълон қилинаётган ҳар бир навбатдаги манба, илмий-тарихий асар маънавий маданият тадқиқотчилари, жумладан биз, санъатшунослар учун хийла янги маълумотлар бермоқда. Тасаввуримиз тобора кенгайиб, фикрларимиз тобора бойиб бормоқда.

Амир Темури ва темурийлар даврида, ундан кейин

ижод қилган ўнлаб мусаввирлар томонидан махсус ишланган мураққалар ва турли хил қўлёмаларга лавҳалар тарзида ишланган юзлаб расмлар ўйин ва томоша санъатлари бўйича энг муҳим, ишончли манбадир. Бироқ уларнинг жуда оз қисмигина нашр қилинган, холос. Қанчадан-қанча мўъжаз тасвирлар бутун дунё хазиналарида сочилган. Қанчалари ҳатто номаълум. Айниқса, Амир Темур, Шоҳруҳ Мирзо, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Бойсунғур Мирзо ва бошқа темурийлар ҳаётини акс эттирувчи мураққа ва расмлар томоша санъатлари бўйича қувончли янгиликлар олиб келиши, кўпгина жумбоқларни ечишга хизмат қилиши шубҳасиз.

Бундан ҳам зарурроғи ва муҳимроғи Ҳусайн Воиз Қошифийнинг «Футувватномаи султоний ва жавонмардлик тариқати» асарига ўхшаган илмий таълифларни излаб топиб, ўз ҳолича ва таржима қилиб нашр этишдир. Бундай асарлар туфайли ўйин ва томоша санъатлари амалиёти ва назарийти юзасидан кўп янги фикр ва хулосалар ҳосил қилишимиз мумкин.

Ўйинлар ва томоша санъатлари ҳозирча яхлит қаралди. Манбалар тобора кўпайиб, соҳалар бўйича илмий тушунча ва тасаввур шакллангач, ҳар бир соҳани алоҳида-алоҳида ўрганиш ҳам мумкин.

Саҳналаримизда Амир Темур сиймосини, темурийлар ҳаётини ёритиш, тимсоъларини гавдалантиришга қаратилган томошалар аста-секин пайдо бўлаётир. Амир Темур, Бобур Мирзога бағишланган саҳна асарлари шу жумладандир. Мазкур мавзу кучайиб боришига имонимиз комил. Шундай экан, бу йўналиш ҳам санъатшунослар эътиборида бўлмоғи лозим. Бу ўринда гап тайёрланган саҳна асарини таҳлил қилиш устидагина эмас, шундай томошаларни саҳналаштириш жараёнида санъатшунос ва муаррихларнинг иштироки устида ҳам бораётир. Зеро, даврни, тарихий шахсларни бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан акс эттириш зарур, токи тарихий ҳақиқатдан томошабинларнинг онги ошсин, шуури бойсин.

Ниҳоят, шуни таъкидлаш лозимки, соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даври бадий маданияти, шу жумладан, ўйинлари ва томоша санъатларини илмий тадқиқ этиш фақат маърифий эмас, айни чоқда амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Зеро, замонавий саҳна санъатида миллий ўзига хосликни кучайтириш бўйича олиб борилаётган ижодий изланишларда кўҳна томоша анъаналари, услублар ва тасвирий воситалар қўл келиши турган гап.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Санъат, ўйинну томошалар	7
Томоша санъатлари темурийлар даврида	23
Ўйин ва томошалар тизими	42
Сўнгги сўз	62

*Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
-Адабий-бадиий нашр*

МУҲСИН ҚОДИРОВ

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ТОМОША САНЪАТЛАРИ

Муҳаррир *Р. Абдурашид*
Рассом *М. Карпузас*
Расмлар муҳаррири *А. Қива*
Техн. муҳаррир *В. Барсукова*
Мусаҳҳиҳ *М. Насриддинова*

ИБ № 5509

Босмахонага 04.03.96 да берилди. Босишга 09.04.96 да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. 2-нав босма-хона қоғози. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма тобоқ 3,36. Нашр босма тобоғи 3,65. Жами 3000 нусха. № 1447 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 10 — 96 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Навоий қўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги босмахонаси. Тошкент, Навоий қўчаси, 30.